

Ikonostas z XVII wieku w cerkwi św. Jana Teologa w Nowoberezowie – odkrycie zespołu Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*

Piotr JAMSKI

Instytut Sztuki, Polska Akademia Nauk
<https://orcid.org/0000-0001-6682-0237>

Zbigniew MICHALCZYK

Instytut Sztuki, Polska Akademia Nauk
<https://orcid.org/0000-0002-4820-4745>

Jan NOWICKI

Instytut Sztuki, Polska Akademia Nauk
<https://orcid.org/0000-0001-5838-5108>

ABSTRAKT Artykuł omawia odnalezione na strychu cerkwi filialnej św. Jana Teologa w Nowoberezowie (pow. hajnowski) nieznanie nauce i służbom konserwatorskim duże fragmenty pochodzącego z ok. 2.–3. ćwierci XVII w. ikonostasu – najstarszego zachowanego na Podlasiu, zapewne jednego z najstarszych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Odkrycia dokonano podczas prac inwentaryzacyjnych prowadzonych przez zespół Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce. Analiza treści aktów wizytacji świątyni z lat 1727, 1759 i 1784 pozwoliła na przesłedzenie przekształceń obiektu w XVIII w. i opracowanie domniemanych rekonstrukcji stanu z początku XVIII w. i po 1771 r.

SŁOWA-KLUCZE ikonostas, sztuka cerkiewna w Rzeczypospolitej, unia brzeska, malarstwo XVII wieku

ABSTRACT *A 17th-Century Iconostasis in the Orthodox Church of St John the Theologian in Nowoberezowo. A Discovery by the Catalogue of the Monuments of Art in Poland.* The article discusses the large sections of a 17th-century iconostasis hitherto unknown to scholars and the conservation services, which have been discovered in the attic of the filial Orthodox church of St John the Theologian in Nowoberezowo (Hajnówka district). It is the earliest extant iconostasis in the Podlachia region and most probably one of the oldest in the lands of the former Commonwealth of Poland and Lithuania. Its discovery was made during inventorying procedures carried out by the Catalogue of the Monuments of Art in Poland. An analysis of the records of church visitations from the years 1727, 1759 and 1784 has made it possible to trace the transformations in the structure of the iconostasis in the course of the 18th century and to propose its conjectural reconstructions in the condition it had in the early 18th century and after 1771.

KEYWORDS iconostasis, Uniate Church art in the Commonwealth, Union of Brest, 17th-century painting

NA OBSZARACH dawnej Rzeczypospolitej, które po rozbiorach weszły w skład Imperium Rosyjskiego, nowożytnie zabytki cerkiewne zachowały się – w porównaniu z ziemiami Galicji – stosunkowo nielicznie. To ogólne stwierdzenie dotyczy przede wszystkim większych elementów wyposażenia, jak nastawy ołtarzowe, a w szczególności ikonostasy. Te ostatnie w XVIII stuleciu znikają ze świątyń w miarę stopniowej okcydentalizacji obrządku i sztuki unickiej, natomiast ocalałe przegrody od czasu likwidacji unii w Imperium ustępowały nowym strukturom i to przynajmniej w dwóch falach – w latach 30.–40. oraz w 3. tercji XIX w. Odnalezienie na strychu cerkwi filialnej św. Jana Teologa w Nowoberezowie nieznanym badaczom i służbom konserwatorskim dużych fragmentów ikonostasu z pierwotnej świątyni w tej miejscowości ma zatem wyjątkowe znaczenie nie tylko dla Podlasia, lecz również dla rozległych ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach dzisiejszej Białorusi i Litwy, a nawet całej dawnej Rzeczypospolitej. Odkrycia dokonano w kwietniu 2023 r. podczas prac inwentaryzacyjnych w powiecie hajnowskim województwa podlaskiego prowadzonych przez ekipę Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce (w składzie: Piotr Jamski, Zbigniew Michalczyk, Jan

Nowicki) i jakkolwiek odnalezione obiekty zostaną omówione w kolejnym tomie wymienionej serii, postanowiliśmy – z uwagi na konieczność ich pilnego zabezpieczenia i z racji doniosłości odkrycia – wstępnie zaprezentować znalezisko już na obecnym etapie badań, które z pewnością będziemy kontynuować.

Parafia we wsi królewskiej Nowoberezowo (dawniej: Nowe Berezowo, Nowo-Berezowo) została ufundowana przez Zygmunta III Wazę i Konstancję Habsburżankę w grudniu 1617 r., a w styczniu roku 1618 wojewoda miński Mikołaj Sapieha nadał parafii na polecenie króla dwie włóki ziemi. Równocześnie „szmat” ziemi („grunt zwany sołtyski”), na którym wybudowano cerkiew, podarował Iwan Moroz, co stanowiło jedną trzecią zwyczajowego uposażenia cerkwi na Podlasiu. Pierwszą świątynią św. Jana Ewangelisty wzniesiono zapewne wkrótce po tej dacie. W roku 1771 Izabela z Poniatowskich Branicka ufundowała nieopodal nową cerkiew drewnianą, do której przeniesiono stare wyposażenie (a przynajmniej jego część). Najstarszą świątynią rozebrano na początku lat 70. XIX w., a na jej miejscu wystawiono w latach 1873–1876 murowaną cerkiew parafialną Wniebowstąpienia Pańskiego. Świątynia z 1771 r. otrzymała status filialnej i w tej funkcji pozostaje do dziś¹.

* Tekst powstał w ramach realizacji projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Scalanie dziedzictwa. Inwentaryzacja i dokumentacja zabytków zachodniego pogranicza ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, nr rejestracyjny 11H 20 0036 88, kierownik dr hab. Zbigniew Michalczyk, prof. IS PAN. Za szczególną pomoc niech zechcą przyjąć podziękowanie dr Gabija Surdokaitė-Vitienė i dr Andrzej Buczyło.

1. Grzegorz Sosna, „Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej”, *Elpis* 2, nr 3 (2000), s. 219–224; Antonina Troc-Sosna, Grzegorz Sosna, *Cerkiewna własność ziemiska na Białostocczyźnie w XV–XX wieku. Zbiór materiałów. Diecezja warszawsko-bielska i białostocko-gdańska* (Białystok: Orthdruk, 2004), zwł. s. 277; Aneta Kułak, „Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875. Przemiany w architekturze i wyposażeniu wnętrza” (rozprawa doktorska, Instytut Sztuki PAN, 2022), zwł. s. 459–461, poz. A. 122, s. 644–650, poz. C. 12. Szczegółowo do kwestii czasu fundacji odnosi się Andrzej Buczyło, który wskazuje rozbieżne informacje w inwentarzach cerkwi z lat 1727 i 1759 (jako data fundacji podany 12 XII 1617 r.) oraz z 1784 (podany rok 1614), lecz zarazem podkreśla, że druga data musi być błędna, skoro lustracja z roku 1616 nie wymieniała jeszcze we wsi własności cerkiewnej; zob. Andrzej Buczyło, „Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795” (rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, 2014), s. 178; id., „Berezowo”, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa podlaskiego w średniowieczu*, z. 1: *A – Bojanka*, oprac. Andrzej Buczyło, Tomasz Jaszczółt (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2021), s. 48, przyp. 1. Informacja o nadaniu przez Zygmunta III dwóch włók ziemi w 1618 r.: *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, red. Krzysztof Chłapowski, t. 10: *Sumariusz księgi MK 180 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie z lat 1633–1635, kanclerstwa Jakuba Zadzik*, oprac. Wojciech Krawczuk (Kraków: Historia Iagellonica, 2018),

1 Prorocy Jeremiasz, Jakub, Habakuk, fragment rzędu proroków, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

Wśród różnych artefaktów, jak uszkodzone ferefony czy szaty liturgiczne, na strychu cerkwi filialnej w Nowoberezowie odnaleźliśmy 17 jednolitych stylistycznie większych fragmentów ikonostasu z malowanymi temperą na deskach ikonami, cztery niewielkie elementy ornamentalne tejże struktury (części pilastrów) oraz spróchniałe drzwi królewskie (święte drzwi, carskie wrota), które prawdopodobnie również stanowiły jej część, choć zapewne były w niej zamontowane wtórnie, na co wskazuje wyższy poziom wykonania i odmienna stylistyka niż pozostałych elementów snycerskich. Wśród odnalezionych relikwów trzeba wymienić także okład ikony Hodegetrii

z polichromowanego, złoczonego i srebrzonego gipsu na płóciennym podkładzie. Przypuszczalnie zdobiła ona niegdyś jedną z eksponowanych dziś w nawie świątyni ikon Matki Boskiej z Dzieciątkiem, którą – jak wykażemy poniżej – również należy identyfikować jako część omawianego ikonostasu. Stan poszczególnych elementów (ich katalog podajemy w aneksie) jest rozmaity – od niemal zupełnych destruktywów po zaskakująco dobrze zachowane trójprzęsłowe segmenty z dekoracją malarską i złoceniami. Artykułowane pilastrami elementy tego rodzaju są trzy: dwa z rzędu proroków z ujętymi w arkady ikonami Jeremiasza, Jakuba i Habakuka (opatrzone

s. 261–262 – potwierdzenie nadania wydane przez Władysława IV w 1635 r. Wiadomość o gruncie przekazany przez Iwana Moroza (za inwentarzami z lat 1727 i 1759): Sosna, „Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej”, s. 220; Troc-Sosna, Sosna, *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV–XX wieku*, s. 277. Inwentarze cerkwi z lat 1727, 1759, 1784 będą cytowane niżej.

2 Prorocy Elizeusz, Daniel, Gedeon, fragment rzędu proroków, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?).
Fot. Piotr Jamski, 2023

3 Św. Paweł i ewangeliści (?), fragment rzędu apostołów, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?).
Fot. Piotr Jamski, 2023

4 Król Dawid, fragment rzędu proroków, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

odpowiednimi napisami na fryzie ponad przedstawieniami stanowiącymi część uproszczonego belkowania: „С. ПРО[РО]КЪ ЄРЕМИЈА”, „С. ПРО[РО]КЪ [И]АКОВ.”, „С. ПРО[РО]КЪ АББАК[УМ]” (il. 1) oraz Elizeusza (z otwartą księgą z tekstem odnoszącym się do przejścia proroka suchą nogą przez wodę), Daniela (z kawałkiem skały nie ludzką ręką oderwanej) i Gedeona (z runem oraz z zarysami napisu „С. ПРО[РО]КЪ ГЕД[ЕОН]” na fryzie powyżej) (il. 2). Podobny trójkwaterowy panel z rzędu apostoelskiego przedstawia zapewne św. Pawła (z księgą i z mieczem) oraz dwóch brodatych ewangelistów z księgami (il. 3). Do największych fragmentów należą pojedyncze ikony ujęte pilastrami i dłuższymi odcinkami gzymsów. Jedna z nich przedstawia Króla Dawida (w stroju królewskim, trzymającego w dłoniach Arkę Przymierza) (il. 4), dwie inne apostołów (obaj bez zarostu i bez innych atrybutów niż zwoje pergaminu, czyli zapewne św. Tomasz i św. Filip) (il. 5–6). Również na fryzach nad przedstawieniami uczniów Jezusa znajdowały się pierwotnie objaśniające napisy,

czego świadectwem są ledwie widoczne ślady fragmentu jednej z takich inskrypcji: „С. АП[...]” i tytło powyżej, czyli niewątpliwie „św. ap[ostoł]” o nieczytelnym imieniu. Na pojedynczych ikonach z dużymi ubytkami farby widzimy Aarona (w szatach arcykapłańskich) i niezidentyfikowanego apostoła (il. 7a–b) oraz dwóch innych uczniów Jezusa (il. 8a–b). Po dwóch wyobrażeniach apostołów (rozpoznajemy po wymiarach) zostały jedynie deski, resztki gruntu, w jednym przypadku fragmenty obramienia (il. 9). Do najlepiej zachowanych, a zarazem najciekawszych artystycznie wizerunków należy postać Michała Archanioła na lewym (co widać po umocowaniu zawiasów) skrzydle drzwi diakońskich (il. 10–11). Poważnym destruktem z niemal całkowicie startymi postaciami Matki Boskiej, św. Jana Chrzciciela i aniołów jest ikona (o wysokości zbliżonej do przesł rzędu apostoelskiego), na której widać Chrystusa jako Najwyższego Kapłana w Deesis (il. 12). Jest to obiekt dla niniejszych rozważań istotny, nie tylko bowiem rozpoznajemy jego wysoką klasę artystyczną ze znakomicie ukazaną fakturą i zdobieniem

5 Św. Tomasz (?), fragment rzędu apostołów, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

6 Św. Filip (?), fragment rzędu apostołów, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

szaty Jezusa, lecz również dostrzegamy tu jeden z elementów mogących dać asumpt do datowania: ornament okuciowy dekorujący tron Zbawiciela. W jeszcze bardziej dramatycznym stanie są ikony z rzędu namiestnego: Św. Jan Ewangelista (Teolog), którego rozpoznajemy po widocznym fragmencie twarzy (oko, siwe wąsy starca, zarys nimbu) i otwartej księdze (il. 13), oraz mające niemal identyczne wymiary Zwiastowanie. Z tej sceny na desce pozostały tylko fragmenty postaci Archanioła Gabriela (ręce i lilia w dłoni), część sylwetki Marii, a także zarysy architektury i baldachimu w tle (il. 14). Obie te ikony mają również resztki takiego samego obramienia z analogicznym układem rautów i filigranowym ornamentem malowanym białą farbą na błękitnym tle. Jak wspomniano, do tej samej grupy zaliczamy całkowicie przemalowaną ikonę Hodegetrii o wymiarach zbliżonych do dwóch poprzednich wizerunków (il. 15a). Ostatnią wreszcie spośród ikon, niemal doszczętnie zniszczoną, charakteryzuje format zbliżony do kwadratu i zaskakująco duże wymiary – większe niż ikon namiestnych. Warstwa malarska odspoiła się wraz z gruntem na niemal

całej powierzchni lica, choć widać, że na malowidle ukazano trzy postaci, w tym jedną w gronostajowym płaszczu i z mieczem przy pasie, drugą z krzyżykiem w dłoni (il. 16). Obramienie wykonano wprawdzie w tej samej konwencji wykorzystującej motyw kaboszonów (bardzo popularny w sztuce cerkiewnej Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.), jednakże kształty i kolorystyka poszczególnych elementów są odmienne niż w przypadku opisanych wyżej ikon namiestnych.

Sumując uśrednione szerokości trójprzęsłowych segmentów tworzących trzynastoosiowe rzędy apostołski i proroków oraz umieszczonej na osi Deesis, dochodzimy do wniosku, że pierwotnie cała struktura musiała mieć prawie 8 metrów szerokości.

Fundatorzy obiektu, a przynajmniej część spośród nich, zadbali o swoje upamiętnienie. Pierwszym z nich był Stefan Morozowicz, który na odpuszczenie grzechów ufundował ikonę św. Pawła. U stóp świętego czytamy bardzo wyraźną inskrypcję wypisaną żółtą farbą na czarnym tle: „СЕЙ ОБРАЗЪ / ПО[С]ТАВИЛЪ СТЕФАН / МОРОЗОВИЧЪ ЗА ЦѢЛЕНІЕ ГРѢХО[В]” (il. 17d). Z kolei

u dołu wyobrażenia proroka Jeremiasza ukazano dwie małe klęczące postaci innych fundatorów – odzianego w żupan wąsatego mężczyznę z osełdce i kobietę w sukni, trudnym do identyfikacji kaftanie oraz zawiciu i podwice na głowie (il. 18). Biegący poniżej napis jest niestety w przeważającej mierze starty. Odczytać można jedynie urywki „[...]ХЪ ИЗЪ / ЖЕНОЮ СВОЕЮ НАД[...]”, niepozostawiające wątpliwości, że w niezachowanej części inskrypcji musiało paść nazwisko dobroczyńcy, który wraz „ze swoją żoną” sfinansował wykonanie ikony lub części ikonostasu. Jeśli zaproponowane tu odczytanie początku ostatniego wyrazu jest prawidłowe, można domniemywać, że imię niewiasty brzmiało Nadieja (Nadzieja).

Niestety ślady pozostawione przez fundatorów w niewielkim stopniu pomagają w ustaleniu czasu i okoliczności powstania dzieła. Stefan Morozowicz najpewniej nie był szlachcicem i poszukiwania tej postaci w spisach urzędników nie przyniosły pożądanych wyników. W parafii od początku jej istnienia ważną rolę odgrywali natomiast mieszkańcy piszący się Moroz. Jak wspomniano na wstępie, niejaki Iwan Moroz podarował grunt, na którym wzniesiono cerkiew. Chyba już inny Iwan Moroz był na mocy przywileju Jana Kazimierza z 10 maja 1649 r. właścicielem włóki wybranieckiej w Nowo-Berezowie², natomiast włókę wybraniecką w położonym w tej samej parafii Starym Berezowie posiadał zgodnie z przywilejem królewskim z 25 stycznia 1650 r. „uczciwy Stefan Moroz” (odnotowany w 1664 r.)³. Nie wiemy, czy Stefan Morozowicz był tożsamy ze Stefanem Morozem (i jest to wariant nazwiska) czy też forma „Morozowicz” określa syna któregoś z przedstawicieli tej rodziny. Należy przy tym podkreślić, że nazwisko przetrwało w okolicy w niezmiennym brzmieniu „Moroz”. Kiedy w 1883 r. przeprowadzono kapitalny remont świątyni, wśród darczyńców widzimy m.in. Jakowa i Klimenta Morozów. Pierwszy

7a–b a. Aaron, fragment rzędu proroków; b. apostoł, fragment rzędu apostołów, Nowoberezowo cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

z nich ofiarował stosunkowo okazałą jak na włościanina kwotę 10 rubli⁴. Jeśli nawet Stefan Moroz byłby tożsamy ze Stefanem Morozowiczem, nie wiemy, w jakim był wieku w roku 1650. Dodajmy wreszcie, że Iwan Moroz wzmiankowany w dokumentach odnoszących się do fundacji podarował grunt „sołtycki”, natomiast Morozowie wzmiankowani w połowie XVII w. posiadali włóki wybranieckie, zatem byli żołnierzami piechoty wybranieckiej (łanowej), których rekrutowano spośród chłopów w dobrach królewskich i nadawano każdemu z nich włókę ziemi⁵.

Do wiążących konstatacji nie prowadzi również analiza przedstawienia pary fundatorskiej na ikonie

2. Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, Lustracje, Dz. XVIII, sygn. 64 (1/4/0/7/64), *Lustracje starostw*, 1664, s. 584.

3. *Ibid.*, s. 583.

4. „Освящение церкви”, *Литовские епархиальные ведомости*, nr 41 (1883), s. 363. Kliment Moroz przekazał 2 ruble.

5. W kwestii regulacji praw i obowiązków piechoty wybranieckiej (łanowej) zob. Jan Gerlach, *Chłopi w obronie Rzeczypospolitej – studium o piechocie wybranieckiej* (Lwów: Spółdzielnia Wydawnicza „Wieś”, 1939); Józef Rafacz, „Stanowisko wybrańców w dawnej Polsce”, *Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział II Nauk Historycznych, Społecznych i Filozoficznych* 32, z. 1–3 (1939), s. 7–14.

8a-b Apostołowie, fragment rzędu apostołów, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

9a–f a.–d. Detale snycerskie; e.–f. deski ikon z rzędu apostołów, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

proroka Jeremiasza – niewątpliwie ludzi zamożniejszych, zapewne ze szlachty, uwiecznionych wszak portretowo i to w wyższym rzędzie. Wizerunki tego rodzaju – w pomniejszonej skali, budzącej skojarzenia z tradycją średniowieczną – stosowano w malarstwie ikonowym na ziemiach Rzeczypospolitej przez cały wiek XVII, a nawet w XVIII w., choć w tym stuleciu występowały już raczej w malarstwie o cechach ludowych⁶. Stroje nowoberezowskich fundatorów są malowane sumarycznie, co nie pozwala na ich jednoznaczną

identyfikację – tym bardziej że nasza wiedza na temat polskich ubiorów z wieku XVII (szczególnie pierwszej połowy) jest fragmentaryczna⁷. Forma niskiej stójki kołnierza żupana może wprawdzie sugerować, że mamy do czynienia z modą 2. połowy XVII w., lecz zarazem ośledec mężczyzny (popularny zwłaszcza wśród wojskowych) kojarzy się raczej z pierwszą połową tegoż stulecia. Strój wierzchni niewiasty mógłby wprawdzie przypominać męski szustokor z końca XVII w., lecz zarazem należy pamiętać, że prowincjonalne stroje

6. Zob. np. liczne przykłady portretów fundatorskich na ikonach ukraińskich – głównie z XVII, lecz również z XVIII w.: *Український портрет XVI–XVIII століть. Національний художній музей України. Каталог-альбом*, оргас. Галина Белікова, Лариса Членова (Київ: Артания Нова, 2006), s. 89–104, roz. 4–28.

7. Najważniejsze źródła do badań kostiumologicznych to same elementy ubioru i portrety. Z 1. połowy XVII w. zachowały się nieliczne stroje – w dodatku przeważnie luksusowe, magnackie (jak żupan Stanisława Żółkiewskiego, burka Stefana Czarnieckiego) i patrycjuszowskie z miast Prus Królewskich. Również starannie wykonane, realistyczne wizerunki z tego okresu dokumentują wygląd osobistości należących do elity kraju. Por. Anna Sieradzka, *Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii* (Warszawa: DiG, 2013), s. 27–28, 40–43, 58–63.

10 Michał Archanioł, drzwi diakońskie, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

kobiece z 1. połowy stulecia pozostają nierozpoznane, a zawicia i podwinki nie da się dokładniej zadatować⁸.

Więcej wniosków przynosi analiza cech stylowych odnalezionych relikwów, choć wobec faktu, że w sztuce cerkiewnej Rzeczypospolitej nie tylko te same schematy ikonograficzne, lecz również pewne rozwiązania drugorzędne (jak trybowania złotego tła czy nawet formy ram) pozostawały niemal niezmiennie przez długie dekady, na obecnym etapie badań konstatacje co do datowania i ewentualnych przemian struktury nowoberezowskiego ikonostasu muszą pozostać w sferze hipotez. Dekoracja ornamentalna części architektonicznej struktury nie jest obfita, choć można tu wskazać charakterystyczne rozwiązania, będące – jak się zdaje – prowincjonalną interpretacją form manierystycznych. Widzimy tu uproszczone, zdeformowane pilastry z liściastymi kapitelami, ponad którymi umieszczono spłaszczone wałki przypominające głowice jońskie (il. 1–6, 9). Najbliższych analogii dla tego rozwiązania wypada szukać w sztuce kręgu lubelskiego początku XVII w., by wspomnieć choćby artykulację attyk słynnych kamienic Przybyłów (1615) i Celejowskiej (1635) w Kazimierzu Dolnym. Lica pilastrów rzędu apostołów pokrywa ornament o formie bliskiej łusce (il. 3, 5–6, 9), natomiast w rzędzie proroków pilastry ozdobiono manierystycznym motywem nakładających się na siebie falban przypominających cekiny (il. 1–2, 4). Manierystyczny ornament okuciowy o XVI-wiecznej genezie niderlandzkiej odnajdujemy również na powierzchni stelaża tronu Chrystusa ukazanego na ikonie Deesis (il. 12). Wyższą klasą snycerki i odmiennym repertuarem form odróżniają się ażurowe drzwi królewskie o strukturze utworzonej ze stylizowanej wici roślinnej z charakterystycznymi kielichami kwiatowymi i elementami przypominającymi chrząstkę z małżowiną (il. 19). Jako analogię dla tych form można wskazać choćby carskie wrota bocznego ikonostasu cerkwi św. Mikołaja w Mohylewie (1669–1672)⁹.

Analizując poszczególne przedstawienia, należy podkreślić, że mamy do czynienia ze sztuką bliższą tradycji zachodniej niż ikonowej. Postaci ukazano w sposób realistyczny, a partie karnacji i szat modelowane są światłocieniowo (il. 1–8, 10–11). Za właściwe dla malarstwa XVII w. uznać należy nasyconą kolorystykę, linearyzm przedstawień, hieratyzm postaci, drobiazgową dbałość o detal (choćby w dekoracjach opraw ksiąg, rękojeści mieczów itp.) (il. 20). Zwraca uwagę stosunkowo wysoki poziom wykonania poszczególnych wizerunków, choć można tu rozróżnić przynajmniej trzy maniere. Bezsposornie spod tej samej ręki wyszły ikony rzędów namiestnego i apostołowego o jednym typie twarzy (il. 11, 21), natomiast te z rzędu proroków, z dość przysadzistymi postaciami, malowane są dużo bardziej sumarycznie z użyciem grubego konturu (il. 1–2, 4, 7a, 22), jednakże niewątpliwie w tym samym czasie. Sylwetki apostołów, a także Michała Archanioła na drzwiach diakońskich są smukłe, odziane w miękko modelowane szaty o łagodnie opadających draperiach. Wrażenie świetlistości barw strojów potęguje charakterystyczny motyw lamówki w formie podwójnego złocistego szlaczka. Dostrzegamy go na niemal wszystkich wizerunkach, podobnie jak jednolity kształt zaokrąglonych kołnierzyków (il. 11, 21). Warto wreszcie zwrócić uwagę na formę nimbu Michała Archanioła z rozchodzącymi się od środka promieniami przecinającymi jaśniejącą poświatę wokół głowy (il. 11). Rozwiązanie to wywodzi się z niderlandzującego malarstwa końca XVI i początku XVII w. i jest – mówiąc oczywiście w uproszczeniu – echem tej samej stylistyki, którą znamy choćby z twórczości Hermanna Hana, a zwłaszcza z prezentowanych ostatnio na wystawie na Wawelu dzieł Jacoba Mertensa¹⁰. Nieco odmienny charakter ma zniszczone wyobrażenie trzech świętych, choć i ono reprezentuje wysoką klasę artystyczną, co widać nawet po tak niewielkich zachowanych fragmentach oryginalnej substancji. Uwagę zwraca kunszt malarza potrafiącego w perfekcyjny

8. Zob. ostatnio Anna Straszewska, *Strój polski w malarstwie od XVI do XIX wieku* (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2013), s. 26–86 (omówienie na przykładach z portretów przemian mody w XVII w.); dr Annie Straszewskiej dziękujemy również za konsultację.

9. Пор. Инесса Н. Слюнькова, *Монастыри восточной и западной традиций. Наследие архитектуры Беларуси* (Москва: Прогресс-Традиция, 2002), s. 85, tabl. IV.

10. Krzysztof J. Czyżewski, Marek Walczak, *Jacob Mertens i malarstwo krakowskie około roku 1600* (Kraków: Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki, 2022).

11 Michał Archanioł,
fragment, drzwi diakońskie,
Nowoberezowo, cerkiew
św. Jana Teologa, ikonostas,
2.-3. ćw. XVII w. (?).
Fot. Piotr Jamski, 2023

sposób ukazać powierzchnię namalowanych przedmiotów – chłód stali miecza i jego rękojeści czy fakturę haftu, a także miękkiego futra gronostaja (il. 16).

Odnosząc się zarówno do partii malarskich, jak i kwestii ornamentyki, warto przyjrzeć się również szacie Chrystusa w grupie Deesis (il. 12). Mamy do czynienia z malarską próbą oddania bogatej tkaniny o złożonym wzorze konstruowanym z charakterystycznych

wydłużonych liści akantu, zwiniętych na końcach i wypełnionych rzędami groszków, oraz z rozety spinającej centralnie deseń. Obiekty tego typu powstawały od 2. połowy XVI w., głównie w warsztatach włoskich¹¹. Oczywiście najprawdopodobniej na ikonie nie ukazano konkretnej tkaniny, choć zarazem należy podkreślić, że podobnego rodzaju tekstylia pochodzące z końca XVI i z początku XVII w. można odnaleźć

11. Por. Auguste Dupont-Auberville, *Art industriel. L'Ornement des Tissus. Recueil historique et pratique* (Paris: Ducher et Cie, 1877), tabl. 28, 30.

12 Deesis, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

w polskich zbiorach, np. ornat z włoskiego brokatu fundacji króla Stefana Batorego z ok. 1580 r. (katedra na Wawelu), komplet szat liturgicznych fundowanych ok. 1600 r. przez biskupa poznańskiego i prymasa Jana

Tarnowskiego (Muzeum Narodowe w Krakowie)¹², ornat fundacji biskupa Andrzeja Lipskiego sprzed 1630 r. (katedra na Wawelu)¹³, ornat z 2. połowy XVI w. (skarbiec katedry kieleckiej)¹⁴.

12. Agnieszka Bender, „Wzorzyste włoskie tkaniny jedwabne z polskimi herbami w XVI i XVII w.”, w: *„Pod niebem północy”. Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, red. Piotr Kondraciuk (Zamość: Muzeum Zamojskie, 2010), il. 9.

13. Tadeusz Mańkowski, *Polskie tkaniny i hafty XVI-XVIII w.* (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1954), il. V po s. 36.

14. Marta Michałowska, *Zabytkowe tekstylia kieleckie. Katalog* (Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1989), s. 33, il. 3.

Intuicyjnie przyjąć można, że skoro twórcami odnalezionego zabytku byli solidni rzemieślnicy, a pod względem stylistycznym partie malarskie pasują do snycerskich, prawdopodobnie nie mamy tu do czynienia z dziełem, którego formy stanowią wyraz głębokiego stylistycznego zapóźnienia sztuki prowincjonalnej, choć oczywiście w niniejszych rozważaniach bierzemy pod uwagę szeroki margines błędu. Równocześnie trudno jednak nie podkreślić, iż opisane cechy odpowiadają czasom fundacji świątyni, wzniesionej zapewne około 1618 r. lub krótko po tej dacie. Co więcej, nie tylko znajdowała się ona w dobrach królewskich, lecz również była jedną z pierwszych w brzeskiej części diecezji włodzimierskiej nowych cerkwi po zawarciu unii. Wcześniej, bo w 1608 r., powstała jedynie parafia w Czernianach koło Małoryty na Polesiu, a w tym samym roku 1617 w Wieżkach w starostwie kobryńskim. Mówimy tu zresztą o okresie, kiedy Bielsk, najważniejsze miasto na Podlasiu, nadal pozostawał silnym ośrodkiem prawosławia¹⁵. Przymuszczenie zatem fundację nowoberezowską postrzegano w kręgach dworu i zwolenników unii brzeskiej jako ważną, a tym samym zadbano o jej należyte wyposażenie, choć nie wiadomo, czy ikonostas powstał wyłącznie dzięki hojności lokalnych dobroczyńców w rodzaju Morozowicza i anonimowych osobistości sportretowanych na wyobrażeniu proroka Jeremiasza, czy też współfinansowany był przez kolatorów, czyli króla i królową. Z drugiej jednak strony, na obecnym etapie badań nie wiemy, w jakim kręgu omawiane dzieło zostało wykonane, a tym samym należy brać pod uwagę autorstwo rzemieślników prowincjonalnych, posługujących się

przestarzałymi formami ornamentalnymi. Brakuje też źródeł potwierdzających, że cerkiew funkcjonująca do 1771 r. to ta sama, którą wystawiono bezpośrednio po ufundowaniu parafii. Pierwotna świątynia mogła jednak spłonąć i zostać zastąpiona nową budowlą dopiero po potopie szwedzkim. Jak powiedziano, nie wiemy też, czy Stefan Moroz odnotowany w latach 1650 i 1664 był tożsamy ze Stefanem Morozowiczem, fundatorem jednej z ikon. Jeśli tak, należałoby zapewne wyznaczyć datowanie struktury raczej na 3. ćwierć XVII w., a zarazem przyjąć, że odmienne stylistycznie carskie wrota wykonano w tym samym czasie, lecz być może przez innego stolarza stosującego bardziej modną ornamentykę.

Wobec powyższych uwag należy przyjąć dwa warianty datowania. Analiza form partii malarskich i zastosowanej ornamentyki (o ile nie są one silnie zapóźnione) pozwala ostrożnie zakładać, że, jeśli nawet ikonostas nie powstał równocześnie z budową pierwotnej świątyni, prawdopodobnie wykonano go niewiele później – około 2. ćwierci XVII w. Drzwi królewskie natomiast mogły zostać wykonane ok. 4. ćwierci XVII w. i zastąpić wcześniejsze – prostsze lub zniszczone. Jednocześnie jednak jako hipotezę równoprawną wysuwamy przesunięcie datowania nawet o kilkadziesiąt lat, na 3. ćwierć XVII w. Rozstrzygnięcie tych wątpliwości być może przyniosą dalsze badania materiałowe.

Sięgnięcie do inwentarzy cerkwi zawierających opisy ikonostasu – choć do końca XVIII w. owego terminu w Rzeczypospolitej nie używano, wymieniając zwykle ikony namiestne, a wyższe rzędy określając jako „deisus”¹⁶ – pozwoli na odtworzenie rozmieszczenia

15. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, s. 177–178.

16. Zob. m.in. Paweł Sygowski, „Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryły z lat 1759–1762”, w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. Stanisław Stępień (Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2000), s. 242–243, 260–261; Bronisław Miron Seniuk, „Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych eparchii włodzimierskiej”, w: *ibid.*, s. 317–318; Mirosław P. Kruk, „«Deisus dawną zwyczajną robotą y malowaniem» – kilka uwag na marginesie inwentarzy cerkiewnych”, w: *Ars Graeca – Ars Latina. Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej Bryzek*, red. Wojciech Bałus et al. (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001), s. 211–215; Aneta Jurgilewicz-Stępień, „Podlaski ikonostas cerkwi Zaśnięcia Bogarodzicy w Czyżach jako przykład przegrody unickiej”, *Ikonosfera. Zeszyty Muzealne*, t. 6 (2017), s. 66; Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875. Przemiany w architekturze i wyposażeniu wnętrza*, s. 112.

ikon w strukturze przegrody (il. 23–24), a nawet do pewnego stopnia umożliwi prześledzenie jej przemian w ciągu kilku stuleci (choć zarazem należy podkreślić, że nie wszystkie przywoływane tu dokumenty są precyzyjne i wyczerpujące¹⁷). Najstarszy zachowany akt wizyty świątyni pochodzi z 1727 r. Czytamy w nim: „Deisus z Prorokami, Apo[osto]łami y Praznicznemi pod pozłotę między kolumny tysiąc złotych waloru lub więcej. Obrazow namiestnych pięć de[...]nych (?) z ołtarzykami porządnie przybranemi. Carskie Drzwi snickersko rżnięte pod pozłotę oprawne. Sywierne Drzwi iedne z malowaniem na zawiasach”¹⁸. Opis ten – choć lakoniczny – podaje kilka ważnych informacji. Po pierwsze, wiadomo, że ikonostas był czterorzędowy – z rzędami namiestnym, świętecznym, apostołskim i proroków. Po drugie, wskazano architektoniczną artykulację rzędów. Po trzecie, wizytator wysoko ocenił jakość złocień, co świadczyć może o tym, że opisywał strukturę w swojej opinii efektowną. Po czwarte, jednoznacznie wymieniono tylko jedne drzwi diakońskie (pod często wówczas stosowaną nazwą „sywiernych”), a zarazem odnotowano pięć ikon namiestnych, zatem przypuszczalnie zastosowany został układ siedmioosiowy, w którym po stronie lewej znajdowały się dwie ikony i drzwi diakońskie, a od prawej trzy ikony. Prawdopodobnie w XVII i na początku XVIII w. nie było to rozwiązanie

13 Św. Jan Ewangelista (Teolog), fragment, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

17. W badaniach nad nowożytnymi ikonostasami na ziemiach Rzeczypospolitej wielokrotnie podnoszono kwestię braku precyzji opisów w aktach wizytacyjnych czy wręcz ich nierzetelności; zob. m.in. Sygowski, „Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762”, s. 260; Michał Janocha, *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu* (Warszawa: Neriton, 2001), s. 134, przyp. 180. Inwentarze jako źródło wiarygodne postrzegali Bronisław Miron Seniuk; zob. Bronisław Miron Seniuk, „O niezachowanych ikonostasach z greckokatolickich cerkwi oficjału brzeskiego diecezji włodzimierskiej. Kilka schematów ikonograficznych”, w: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku*, red. Jarosław Giemza (Łańcut: Muzeum – Zamek w Łańcutcie, 2003), s. 382.

18. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101, *Protokoły wizytacyjne i wizytacja generalna cerkwi w diecezji chełmskiej, bełskiej i brzeskiej*, 1727, k. 406v. (*Wizyta generalna cerkwi berezowskiej pod tytułem św. Jana Bogosłowa*); większą część tekstu cytuje Aneta Kułak; zob. Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 460. Nieczytelny przymiotnik autorka interpretuje jako „delikatnych”, lecz nie jesteśmy pewni, czy jest to prawidłowe odczytanie słowa, które zdaje się krótsze; por. też: ead., „Ołtarz czy ikonostas? O wyposażeniu podlaskich cerkwi na początku XVIII wieku”, w: *Śladami unii brzeskiej*, red. Radosław Dobrowolski, Mariusz Zemło (Lublin–Supraśl: Wydawnictwo KUL, 2010), s. 580.

14 Zwiastowanie, fragmenty, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?).
Fot. Piotr Jamski, 2023

wyjątkowe¹⁹. W akcie wizytacji przeprowadzonej w 1759 r. przez ks. Aleksandra Jodkę wymieniono „[...] Carskie Wrota snickerskiej roboty piękne złotem, srebrem y roznemi farbami adornowane ze dwoma statuami SS. Apostołów Piotra y Pawła dużemi rznieżtemi, ponad ktoremi deisus cały staroswieckiey roboty z Apostołami, Praznikami, Archiierieim y Prorokami idzie. Po bokach zaś tych Carskich Drzwi znajduie się dwa obrazów namiestnych Salvatoris et B[eat]ae V[irginis] Mariae”²⁰. Ten nieco chaotyczny i chyba po- bieżny opis sugeruje, że pomiędzy rokiem 1727 a 1759 zaszły pewne zmiany w wyglądzie rzędu namiestnego.

19. Powołując się na inwentarze, rekonstrukcje takich układów podaje Seniuk, „O niezachowanych ikonostasach z grekokatolickich cerkwi oficjału brzeskiego diecezji włodzimierskiej”, s. 390–391 (cerkwie w Horostycie i Ortelu Królewskim).

20. Wilno, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (dalej: LMAVB), F 41-394, *Wizyta Generalna Cerkwi Berezowskiej pod Tytułem S. Jana Ewangelisty Dekanatu Bielskiego Dyecezyi Brzeskiej, Kollacyi J[ego] K[rólewskiej] M[ości], 1759*, s. 903. Dokument znajduje się w księdze zawierającej opisy dekanatów bielskiego, drohickiego, mielnickiego, brzeskiego i bialskiego, w której każdy z inwentarzy ma odrębną sygnaturę (kwestię tę wyjaśnia Buczyło,

15 a–c a. Matka Boska z Dzieciątkiem, 2.–3. ćw. XVII w. (?), przemalowana przed 1963;
 b. okład, po 1761; c. okład (rewers), Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, pierwotnie
 w ikonostasie, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

Zwraca uwagę kontrast między stosunkowo dokładnie scharakteryzowanymi drzwiami królewskimi (być może nowymi) a „staroświeckimi” rzędami powyżej. Dostawiono rzeźby św. św. Piotra i Pawła, elementy obce tradycji Kościołów wschodnich, co stanowiło przejaw postępującej w XVIII w. latynizacji wystrojów cerkwi unickich. Zaskakuje informacja, że w rzędzie namiestnym znajdowały się wówczas jedynie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem i Chrystusa Pantokratora, co może świadczyć o niedokładności opisu, choć zarazem czytamy też o umieszczeniu w ołtarzu bocznym wyobrażenia św. Jana Teologa. Sugeruje to przeniesienie ikony świątynnej (chramowej), związanej z wezwaniem cerkwi, z ikonostasu do innej nastawy. Notabene, w drugim ołtarzu bocznym znajdowała się malowana na desce ikona św. Onufrego²¹, której pozostałość (destrukta o ledwie widocznych zarysach postaci) również udało się odnaleźć na strychu. Jeśli nawet część przedstawień wyjęto z rzędu namiestnego,

ów nietypowy układ miał zapewne charakter przejściowy, gdyż inwentarz z 14 marca 1784 r. – szczegółowy i kluczowy dla niniejszych rozważań – znowu zawiera informację o pięciu ikonach w tym rzędzie, a co więcej, zostały one szczegółowo opisane, choć w tekście nie użyto ani słowa ikonostas, ani nawet „deisus”. Wizytator zanotował:

z iedney [strony] Wielkiego Ołtarza Obrazow dwa namiestnych, jeden Spasytela na Tablaturze malowany, na którym korona srebr[na] 1, Firanek kitayczanych 2. Obok tego obrazu innych obrazow dwa, ieden Zwiastowania P. Maryi, 2gi S. Jana Ewangelisty na Tablaturze malowane, na Drzwiach zaś Wostocznych Obraz S. Jakoba. Po Drugiey stronie Ołtarza Wielkiego Obraz Namiestny Naysw. Panny na Tablaturze malowany, na którym koron dwie srebrnych wyzłoconych, Serdce srebrne z Sztychowaniem Imię Jezus, sukienka złotem y srebrem malarskim akkommodowana, Firanek

Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795, s. 16). Opis cytuje Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 460.

21. LMAVB, F 41-394, *Wizyta Generalna Cerkwi Berezowskiej*, s. 903; Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 461.

16 Św. św. Włodzimierz, Borys i Gleb, XVII/XVIII w. (?), Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, niegdyś w ikonostasie z 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

Kitayczanych N[umer]o 2. Obok tego Obrazu Obraz Romana i Dawida, na którym Koronka srebrna 1, obok którego Drzwi na zawiasach żelaznych, na których obraz So Michała Archanioła. Ponad ktorem na Tablaturze malowanych Struktury Stolarskiej dwunastu Prażników, na ścianie w gorze 12 Apostołów z Archierejem i proroków na Tablaturze malowanych staroświeckich. Drzwi Carskie stolarskiej roboty Farbami, Złotem i Srebrem malarskim przystoynie ozdobione, przy których osob snycerskiej roboty na Postumentach stojących malarsko ozdobionych n[umer]o 2, przy tychże Drzwiach Carskich kraty Tokarskiej roboty²².

Z zestawienia odnalezionych elementów z cytowanymi aktami wizytacji płynie kilka wniosków. Po pierwsze, nie ma wątpliwości, że są to relikty ikonostasu z cerkwi nowoberezowskiej, a nie przeniesione z innej świątyni. Po drugie, przegroda o pięciu ikonach namiestnych opisana w 1727 r. to niewątpliwie ta sama,

która istniała w roku 1784 i której relikty udało się odnaleźć (choć zarazem uległa ona w XVIII w. przekształceniom). Poza koniecznymi przedstawieniami Chrystusa Pantokratora i Matki Boskiej z Dzieciątkiem w rzędzie namiestnym było wyobrażenie Zwiastowania, a na zachowanym lewym skrzydle drzwi diakońskich ukazano św. Michała Archanioła. Po trzecie, zbliżone do ikon św. Jana Ewangelisty (119 × 89 cm wraz z ramą) i Zwiastowania (120 × 87 cm; wizerunek bez ramy: 96 × 62 cm) wymiary zawieszono w nawie świątyni, całkowicie przemalowanego i pozbawionego pierwotnej ramy wyobrażenia Hodegetrii (ok. 100 × 67 cm) pozwalają sądzić, że jest to ikona namiestna pochodząca z tego ikonostasu (il. 15a)²³. Po czwarte, trudny do identyfikacji, niemal zupełnie zniszczony wizerunek trzech postaci (il. 16) prawdopodobnie można utożsamić z wymienionym w inwentarzu wyobrażeniem św. św. Romana i Dawida, czyli książąt Borysa i Gleba (ich pogańskie imiona, pod którymi są czczeni),

22. Wilno, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej: LVIA), 634-1-51, *Akta wizytacji generalnych cerkwi dekanatu bielskiego, drohickiego i mielnickiego*, 1784, k. 50v. Opis cytuje Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 132, 645.

23. Nie jest możliwe precyzyjne zmierzenie ikony, ponieważ jej oprawa ma obecnie formę zaskłonej gabloty trwale przymocowanej do ściany nawy. Ikona została przemalowana przed rokiem 1963 i wydaje się wątpliwe, by sporządzono wówczas dokumentację przeprowadzonych prac. Stan identyczny z obecnym prezentują fotografie z lat 1963 i 1988: Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa (dalej: NID), Dział Zabytków Ruchomych, karta zabytku ruchomego nr PDL7250, *Matka Boska z Dzieciątkiem*, oprac. Maria Woźniak, wrzesień 1963; dołączona karta z listopada 1988 r., oprac. Joanna Kotyńska; zob. też: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku (dalej: WUOZ, Białystok), Anna Walkiewicz, *Nowoberezowo, gm. Hajnówka, woj. białostockie. Dokumentacja historyczno-architektoniczna cerkwi parafialnej p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*, Białystok 1988, il. 63 (fot. Krzysztof Janikowski, 1988).

17 a–d a. Napis z rzędu proroków; b.–c. ornamentalna dekoracja malarska; d. napis fundacyjny odnoszący się do Stefana Morozowicza, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

18 Portrety fundatorów na ikonie *Prorok Jeremiasz*, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

przedstawianych często wraz z ojcem, św. Włodzimierzem Wielkim²⁴. Za wielkiego księcia kijowskiego należałoby w tej interpretacji uznać postać centralną, w stroju monarszym i z mieczem, natomiast z krzyżem w dłoni przedstawiany jest zarówno Borys, jak i Gleb. W ogólnych zarysach układ ikonostasu w jego stanie w 1784 r. można zatem rekonstruować następująco: po lewej stronie carskich wrót umieszczona była – zgodnie z kanonem – ikona Matki Boskiej z Dzieciątkiem (zachowana w nawie, przemalowana), obok św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba (destrukt), na

drzwiach diakońskich ukazano św. Michała Archanioła (zachowane). Po prawej stronie drzwi królewskich umieszczono ikony Chrystusa Pantokratora (niezachowana), Zwiastowania (destrukt), św. Jana Ewangelisty (ikona świątynna, destrukt), a na drzwiach diakońskich wyobrażono św. Jakuba (niezachowane) (il. 24). Wspomniane przy ikonach namiestnych ołtarzyki to być może mensy, które pełniły funkcję analogiczną do ołtarzy bocznych w kościołach katolickich²⁵. Problematyczna jest kwestia ulokowania drzwi diakońskich, które najczęściej znajdują się w osi drugiej od środka

24. Josef Myslivec, „Boris und Gleb (getauft: Roman und David)”, w: *Lexikon der christlichen Ikonographie* (Rom: Herder, 1971), t. 5, szp. 437–441; Ursula Knoblen, „Vladimir von Kiev”, w: *ibid.*, t. 8, szp. 583–584.

25. Rozwiązanie i praktyka tego rodzaju są jednoznacznie opisane w inwentarzu cerkwi pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Bielsku spisany w 1784 r.; za: Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 123.

19 Drzwi królewskie, 3.-4. ćw. XVII w. (?), Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, zapewne niegdyś w ikonostacie z 2.-3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

(po ikonach Matki Boskiej z Dzieciątkiem i Chrystusa Pantokratora), tymczasem z cytowanego opisu z 1784 r. zdaje się wynikać, iż w Nowoberezowie po stronie lewej umieszczone były w osi skrajnej, czyli trzeciej od środka. Wobec tego przyjmujemy, że zgodnie z symetrią i drugie drzwi wstawiono do trzeciej osi od środka, a ikona świątynna św. Jana Ewangelisty znalazła się w prawej osi skrajnej. Taką lokalizację proponujemy w opracowanej rekonstrukcji, przy czym warto dodać, że wśród nielicznych znanych przegród sprzed połowy XVII w. wskazać można przykłady symetrycznego umieszczenia drzwi diakońskich właśnie w trzeciej osi od środka: w cerkwiach Przemienienia Pańskiego w Lublinie (ok. 1630–1633)²⁶ i Zwiastowania Bogurodzicy w Supraślu (lata 40. XVII w., niezachowana)²⁷. Jeśli w Nowoberezowie podobny schemat funkcjonował w 1784 r. (po przekształceniach struktury, o których będzie mowa), przypuszczalnie został przejęty z pierwotnego układu XVII-wiecznego. Ze wszystkich inwentarzy wynika, że w ikonostasie cerkwi w Nowoberezowie istniał rząd świąteczny z przedstawieniami dwunastu Wielkich Świąt. Niestety po żadnej z tych ikon nie ma śladu. Zapewne nie były tak wysokie, jak pozostałe, i w czasie demontażu starej przegrody, a może i później, uległy rozproszeniu. Spośród przedstawień z wyższych rzędów zachowało się po osiem ikon apostołów i proroków. Sądząc po wysokości i treści opisów inwentarzowych z lat 1759 i 1784, ikona Deesis z Chrystusem jako Arcykapłanem (Archijerejem) była umieszczona na osi rzędu apostołskiego. Nie wiemy natomiast, jaki temat ukazano na osi rzędów świątecznego i proroków. W tym pierwszym przypadku najbardziej prawdopodobna zdaje się Ostatnia Wieczerza. W rekonstrukcji rozmieszczenia poszczególnych wizerunków w obu tych rzędach kierujemy się zasadami wynikającymi z tradycji (zwrot postaci ku środkowi, umiejscowienie św. św. Piotra i Pawła symetrycznie w bezpośredniej bliskości Deesis, dalej

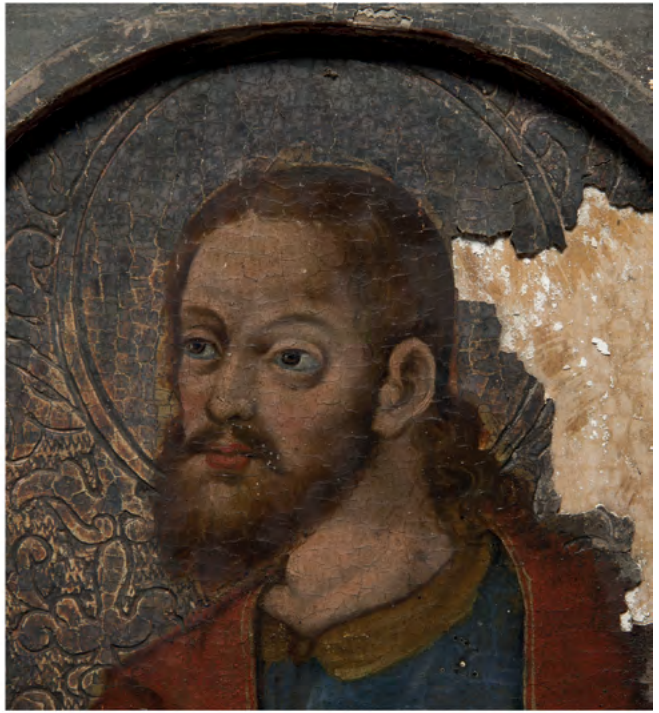

20 Księgi w dłoniach ewangelistów (?) w rzędzie apostołów, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

ewangelistów trzymających księgi, po nich apostołów ze zwojami, w osiach skrajnych św. Tomasza i św. Filipa (obu bez zarostu), obserwacją trwałego zmontowania trójprzęsłowych segmentów, zapewne wygodnego w transporcie (widocznego od tyłu w ich stolarskiej konstrukcji) oraz czytelnych w strukturze punktów pierwotnego styku niektórych elementów i staranniejszego wykończenia krawędzi skrajnych segmentów,

26. Por. Grzegorz Kuprianowicz, Mikołaj Roszczenko, *Cerkiew prawosławna Przemienienia Pańskiego w Lublinie* (Lublin: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, 1993), il. na s. 6.

27. Wskazują na to źródła i potwierdza jedna z fotografii archiwalnych w zbiorach Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu; zob. Aleksander Musin, „Zabytki Supraśla w Sankt Petersburgu. Materiały dotyczące historii i konserwacji cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy (1907–1910) w Archiwum Cesarskiej Komisji Archeologicznej”, w: *Freski supraśkie. Relikty XVI-wiecznego malarstwa postbizantyńskiego w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu*, red. Adam Ruta (Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku, 2019), il. 35.

21 Twarze apostołów, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.-3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

22a–b a. Król Dawid; b. Daniel, twarze postaci z rządu proroków, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa, ikonostas, 2.–3. ćw. XVII w. (?). Fot. Piotr Jamski, 2023

wreszcie domniemaniem usytuowania portretów i napisów fundatorskich w sąsiedztwie osi środkowej.

Po uwagach odnoszących się do stanu ikonostasu w roku 1784 należy podkreślić, że był on już wówczas strukturą kilkakrotnie przekształconą. Jak wynika z inwentarza z 1727 r., pierwotnie miał siedmioosiowy rząd namiestny i jedne drzwi diakońskie, co nie jest tak zaskakujące, jak asymetryczny układ tegoż rządu z domniemanym wyobrażeniem św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba, niepasującym wymiarami i formatem (il. 23–24). Od pozostałych ikon różni się ono także ramą, co pozwala wysunąć hipotezę, że z nieznanych dziś względów kultowych wizerunek ten dodano wtórnie i być może zastąpił jedną lub dwie węższe ikony, które zostały usunięte. Ów zabieg mógł mieć miejsce zarówno jeszcze w wieku XVII, jak i XVIII. Przyczyna i okoliczności wprowadzenia do cerkwi w Nowoberezowie przedstawienia świętych kijowskich nie są znane, choć w ciągu XVII stulecia ich kult w Rzeczypospolitej zyskiwał na popularności – do tego stopnia, że ich legendę zaczęto zamieszczać w zbiorach żywotów

świętych polskich, co czynili tacy autorzy, jak Krzysztof Warszawicki (1601), Jan z Trzciany (1615), wreszcie Piotr Hiacynt Pruszczyński w słynnej *Fortecy monarchów i całego Królestwa Polskiego duchowną z żywotów świętych wystawionej* (1662)²⁸.

Jak wspomniano, prawdopodobnie między rokiem 1727 a 1759 wymieniono drzwi królewskie – być może na późnobarokowe, które przetrwały do dziś, zamontowane wtórnie w istniejącym ikonostasie z końca XIX w. (il. 25a). Ich ażurowe skrzydła uformowane są z rzeźbionych liści akantu przeplecionych łamaną wstęgą. Jednakowy charakter mają wykonane bez wątplenia przez ten sam warsztat aplikacje, ujmuje drugą kondygnację XIX-wiecznego ikonostasu, a także dwie pary zbudowanych z identycznego ornamentu ażurowych uszu, odnalezione na strychu świątyni (il. 26b). Być może owe detale zdobiły nastawy ołtarzowe. Nie zwracano dotąd uwagi, że barokowe carskie wrota w cerkwi nowoberezowskiej musiały być dziełem tego samego warsztatu, który pracował dla parafii w nieodległych Czyżach (il. 26a). Świątynia

28. Dariusz Dybek, „Z kart kronik do żywotów świętych – Borys i Gleb w literaturze staropolskiej”, *Pamiętnik Literacki* 84, nr 3–4 (1993), s. 12.

23 Ikonostas w cerkwi św. Jana Teologa w Nowoberezowie, ok. 2.–3. ćw. XVII w. (?), rekonstrukcja stanu ok. 1727 r. w pierwotnej cerkwi

LEGENDA

RZĄD I. (namiestny): 1. drzwi diakońskie (Michał Archanioł); 2. św. św. Włodzimierz, Borys i Gleb; 3. Matka Boska z Dzieciątkiem; 4. drzwi królewskie (3.–4. ćw. XVII w.); 5. Chrystus Pantokrator; 6. Zwiastowanie; 7. św. Jan Ewangelista (ikona świątynna).
 RZĄD II. (święteczny): 1.–6., 8.–13. Dwanaście Wielkich Świąt; 7. Ostatnia Wieczerza (?).
 RZĄD III. (apostolski): 1. św. Tomasz; 2.–3. niustaleni apostołowie; 4.–5. ewangeliści (?); 6. św. Piotr; 7. Deesis; 8. św. Paweł; 9.–10. ewangeliści (?); 11.–12. niustaleni apostołowie; 13. św. Filip.
 RZĄD IV. (proroków): 1. Elizeusz; 2. Daniel; 3. Gedeon; 4. niustalony prorok; 5. król Dawid; 6. niustalony prorok; 7. Bóg Ojciec (?); 8. Jeremiasz (portrety fundatorów); 9. Jakub; 10. Habakuk; 11. Aaron; 12.–13. niustaleni prorocy

ta spłonęła wprawdzie w 1984 r., lecz pochodzące z XVIII w. święte drzwi – niemal identyczne jak w Nowoberezowie – zachowały się w czyżewskiej cerkwi cmentarnej (il. 25b), zresztą zapewne wraz z częścią struktury ikonostasu. Wygląd reszty wyposażenia czyżewskiego znamy natomiast ze zdjęć archiwalnych. Ołtarz główny i jeden spośród bocznych dekorowały podobne akantowo-wstęgowe uszy, a dwie inne nastawy

miały formę ujętych pilastrami aedicul z wolutowymi spływami – identycznymi jak te, które zdobiją XIX-wieczny ikonostas w Nowoberezowie (zamontowane wtórnie), gdzie również w dekoracji kiotów, a może też ich strukturze, wykorzystano elementy z XVIII w. (np. kapitele kolumn). Jak wynika z opisów w akcie wizytacji cerkwi czyżewskiej z 1759 r., ołtarze te i drzwi królewskie powstały przed tą datą²⁹. Dodajmy

29. Późnobarokowe drzwi królewskie i ołtarze boczne w Czyżach omawia i reprodukuje (bez wskazania analogii z wyposażeniem nowoberezowskim) Lucyna Stalończyk, „Z dziejów nie istniejącej cerkwi w Czyżach. Zabytki sztuki i ich konserwacja”, *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 5 (1999), s. 18, 22–24, il. 21–25, 30–31. Na podstawie analizy

24 Ikonostas w cerkwi św. Jana Teologa w Nowoberezhowie, ok. 2.–3. XVII w. (?), rekonstrukcja stanu po przeniesieniu do nowej cerkwi w 1771 r.

LEGENDA

RZAŁD I. (namiestny): 1. drzwi diakońskie (Michał Archanioł); 2. Św. św. Włodzimierz, Borys i Gleb; 3. Matka Boska z Dzieciątkiem (okład po 1761); 4. drzwi królewskie (2. ćw. XVIII w.); 5. Chrystus Pantokrator; 6. Zwiastowanie; 7. drzwi diakońskie (Św. Jakub); 8. św. Jan Ewangelista (ikona świątynna).

RZAŁD II. (święteczny): 1.–6., 8.–13. Dwanaście Wielkich Święt; 7. Ostatnia Wieczerza (?).

RZAŁD III. (apostolski): 1. św. Tomasz; 2.–3. niustaleni apostołowie; 4.–5. ewangeliści (?); 6. św. Piotr; 7. Deesis; 8. św. Paweł; 9.–10. ewangeliści (?); 11.–12. niustaleni apostołowie; 13. św. Filip.

RZAŁD IV. (proroków): 1. Elizeusz; 2. Daniel; 3. Gedeon; 4. niustalony prorok; 5. król Dawid; 6. niustalony prorok; 7. Bóg Ojciec (?); 8. Jeremiasz (portrety fundatorów); 9. Jakub; 10. Habakuk; 11. Aaron; 12.–13. niustaleni prorocy

wreszcie, że wspomniane carskie wrota w Czyżach ujęte są po bokach postumentami, na których pierwotnie ustawione były rzeźby – statuy św. św. Piotra i Pawła wzmiankowane w 1759 r. i w tym ikonostasie³⁰. Można przypuszczać, iż w podobny sposób figury tychże apostołów umieszczone były w Nowoberezhowie.

W XVIII w. do nowoberezhowskiego ikonostasu wprowadzano też mniejsze uzupełnienia. Wymiary pozostawionego na strychu okładu ikony Hodegetrii, a nawet układ i wielkość otworów na twarze Marii i Dzieciątka pasują do zawieszzonego w nawie, prze-malowanego wizerunku Marii, który uznajemy za

inwentarzy autorka uznaje te sprzęty za wykonane przed rokiem 1759. Zob. też: Jurgilewicz-Stępień, „Podlaski ikonostas cerkwi Zaśnięcia Bogarodzicy w Czyżach jako przykład przegrody unickiej”, s. 69, 71–72, il. 7 (drzwi królewskie); Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 545–546, il. 197–199.

30. Stalończyk, „Z dziejów nie istniejącej cerkwi w Czyżach. Zabytki sztuki i ich konserwacja”, s. 18.

relikt omawianego ikonostasu (il. 15a–c). Okład ten (wspomniany w inwentarzu z 1784 r.) musiał zostać dodany nie wcześniej niż w 1761 r., co wnioskujemy z dat czytelnych na skrawkach papieru, którymi zostało podklejone odwrotnie. Widzimy tu – obok kart niezidentyfikowanego kalendarza – fragment strony tytułowej „Wiadomości Uprzywilejowanych Warszawskich” z 23 września 1761 r.³¹ (il. 27) i urywek listu podpisanego przez ks. Maliszewskiego (?) w pobliskich Klejnikach 9 czerwca 1760 r. Wśród artefaktów zachowanych na strychu znajdują się również dwie korony – jedna zapewne z końca XVII lub początku

XVIII w., druga przypuszczalnie o stulecie późniejsza (il. 28). Prawdopodobnie obie aplikacje zdobiły ikony w ikonostasie, choć trudno ustalić, czy wizerunek Ho-degetrii czy też św. św. Włodzimierza, Borysa i Gleba.

Możliwe, że wspomniany okład dodano dopiero około roku 1771, kiedy ikonostas przeniesiono do nowej cerkwi, a omawiana struktura musiała ulec kolejnym modyfikacjom. Jak wspomniano, jej pierwotna szerokość wynosiła niecałe 8 metrów, natomiast szerokość prezbiterium świątyni wystawionej z fundacji Izabeli z Poniatowskich Branickiej to 9,4 metra³². Niewątpliwie w celu zaadaptowania starej przegrody do

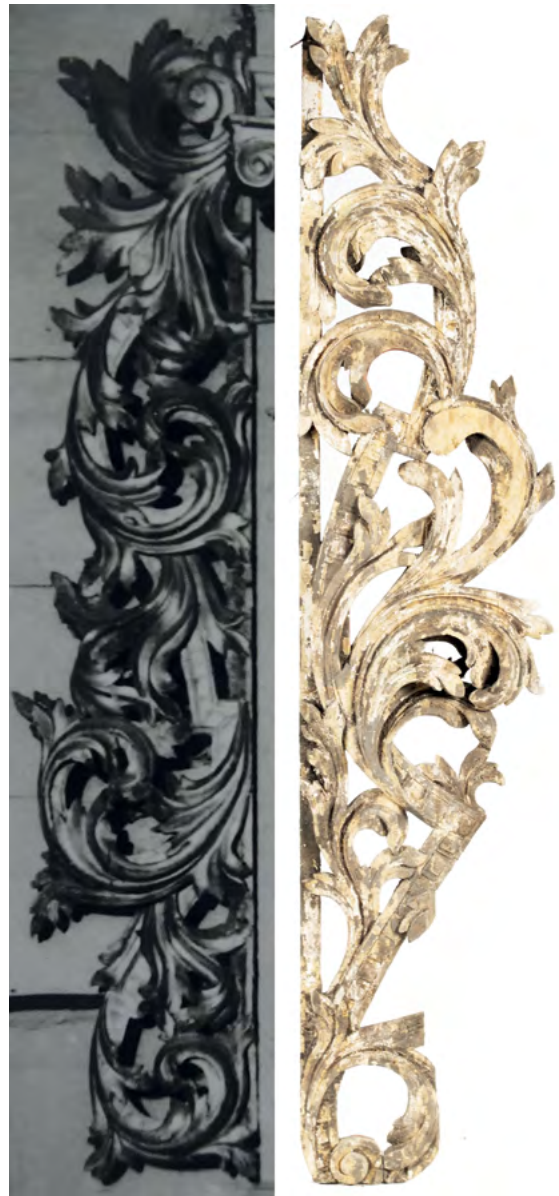
31. *Wiadomości Uprzywilejowane Warszawskie*, nr 38 (23 IX 1761).

32. Pomiar cerkwi: WUOZ, Białystok, Lidia Tryburska, *Inwentaryzacja konserwatorska. Cerkiew pw. św. Jana Teologa, Nowoberezowo, woj. białostockie*, Białystok 1994, s. nlb.

←

25a–b a. drzwi królewskie, 2.–3. ćw. XVIII w., wtórnie wmontowane w ikonostas z ok. 1883, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa; b. drzwi królewskie, 2.–3. ćw. XVIII w., Czyże, cerkiew cmentarna. Fot. Piotr Jamski, 2023

26a–b Fragmenty dekoracji snycerskich, 2.–3. ćw. XVIII w.: a. ołtarza bocznego w cerkwi w Czyżach. Fot. NID, 1963; b. odnaleziony na strychu cerkwi św. Jana Teologa w Nowoberezowie. Fot. Piotr Jamski, 2023

nowych warunków dokonano większej przebudowy dolnego rzędu i zapewne wtedy dodano drugie drzwi diakańskie z wyobrażeniem św. Jakuba (wymienione w inwentarzu z 1784 r., niezachowane). Nie wiadomo, jak wyglądała nowa struktura połączona z elementami z wieku XVII (i być może z połowy XVIII stulecia), choć jej relikty być może wykorzystano w konstrukcji sprzętów z końca XIX w., o czym była mowa powyżej. Skoro rzędy apostołów i proroków stały się ok. 1771 r. węższe niż rząd namiestny, być może dodano do nich jakieś boczne dekoracje w celu optycznego i stylistycznego scalenia konstrukcji. Podsumowując

kwestię rekonstrukcji struktury na dwóch etapach jej istnienia, w starej i nowej świątyni (il. 23–24): za punkt wyjścia uznaliśmy wariant po przekształceniu ok. 1771 r., udokumentowany opisem z roku 1784. Zakładamy, że elementy, których przesunięcia nie były konieczne, pozostały niezmienione w stosunku do układu pierwotnego (lub zbliżonego do tego wariantu) i opisanego w inwentarzu z 1727 r.

W chwili likwidacji unii i przyjęcia prawosławia (co zresztą w Nowoberezowie przebiegało opornie) tamtejsza cerkiew była jedną z tych w Obwodzie Białostockim, w których znajdował się ikonostas³³. Ikona

33. Irena Matus, „Restytucja ikonostasów w cerkwiach unickich w Obwodzie Białostockim”, *Białorusienistyka Białostocka* 3 (2011), s. 325; ead., *Schylek unii i proces restytucji prawosławia*

27 Fragment gazety „Wiadomości Uprzywilejowane Warszawskie”, 23 września 1761, wyklejka rewersu okładu ikony Matki Boskiej, Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa. Fot. Piotr Jamski, 2023

Chrystusa Pantokratora musiała już w tym czasie prezentować się oczom współczesnych niekorzystnie, skoro w 1836 r. zanotowano, że brakuje na niej złoceń podobnych do tych na ikonie Matki Boskiej³⁴. Zapewne zamierzano ten stan zmienić poprzez sprawienie okładu. Nie jest pewne, jak długo stara przegroda przetrwała, lecz najpóźniej do roku 1883, kiedy przeprowadzono wspomniany remont świątyni i ustawiono nową strukturę z kompletem ikon sygnowanych w tymże roku przez wileńskiego malarza Jegora A. Mołokina. Być może przywiązanie lokalnej społeczności do tradycji i pamięci o przeszłości parafii sprawiło, że nie

28 Korony, XVII/XVIII w., XVIII/XIX w., Nowoberezowo, cerkiew św. Jana Teologa. Fot. Piotr Jamski, 2023

tylko w nowej konstrukcji wykorzystano elementy z XVIII w. (co nie było rzadkością), lecz również nie zniszczono pozostałych relikwów, które być może już wówczas złożono na strychu, gdzie przez dekady nie budziły zainteresowania. Na zdjęciu tej przestrzeni z 1988 r. widać stare drzwi królewskie ułożone na belkach więźby w sposób identyczny jak w czasach obecnych³⁵. Z kolei na fotografii z lipca 1995 r., dołączonej do dokumentacji konserwatorskiej remontu cerkwi, pozostałości struktury widoczne są w tym samym miejscu strychu, w którym zostały odnalezione przez nas w 2023 r.³⁶ Po kształcie desek i układzie

w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2013), s. 307.

34. Matus, „Restytucja ikonostasów w cerkwiach unickich w Obwodzie Białostockim”, s. 335; ead., *Schylek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, s. 314.

35. WUOZ, Białystok, Anna Walkiewicz, *Nowoberezowo, gm. Hajnówka, woj. białostockie*, il. 20 (fot. Krzysztof Janikowski).

36. WUOZ, Białystok, Zofia Cybulko, *Nowoberezowo, gm. Hajnówka, woj. białostockie, cerkiew p.w. Św. Jana Teologa. Dokumentacja powykonawcza z przebiegu prac*

29 Ikona z ikonostasu cerkwi w Czyżach, XVII w.: św. św. Jan Ewangelista i Szymon Apostoł, Muzeum Ikon w Supraślu. Fot. Piotr Jamski, 2023

30 Ikona z ikonostasu cerkwi w Czyżach, XVII w.: św. Paweł i nieustalony apostoł, zaginiona. Fot. NID, 1963

takich elementów, jak gwoździe oraz rauty (lub ślady po nich) rozpoznajemy św. Jana Ewangelistę i Zwiastowanie. Niestety w tym drugim przypadku ubytki gruntu i warstwy malarskiej są obecnie większe niż u schyłku XX w.

Niniejszym tekstem otwieramy badania nad ikonostasem z Nowoberezowa, zatem nie wysuwamy na obecnym etapie nawet wstępnych propozycji atribucyjnych i powstrzymujemy się przed datowaniem

węższym niż około 2.–3. ćwierci XVII w. Ta ogólna konstatacja każe jednak zwrócić uwagę, że – nie licząc niewielkich reliktyw z XV–XVI w. – najstarsze zachowane lub przynajmniej znane ze zdjęć ikonostasy z terenów Rzeczypospolitej to głównie przegrody w świątyniach na ziemiach południowo-wschodnich, w cerkwiach: Wołoskiej we Lwowie (dzieło Fedora Seńkowicza i Mikołaja Petrachnowicza z lat 1626–1638; niekompletny, zachowany w Grzybowicach Wielkich

remontowo-konserwatorskich przeprowadzonych w okresie 12 września 1994 r. – 31 stycznia 1996 r., Białystok 1996, il. 53 (fot. Barbara Tomecka, zdjęcie wykonane w czasie usztywniania stropu, 6 VII 1995).

pod Lwowem), św. Paraskiewy we Lwowie (różne datowania: między 1. ćwiercią XVII w. a 1644–1648), Przemienienia Pańskiego w Lublinie (datowany na ok. 1630–1632), Podwyższenia Krzyża Świętego (1636, przekształcony ok. 1735) i św. Jerzego w Drohobyczu (połowa XVII w.), Ducha Świętego w Rohatynie (1648–1650)³⁷. O ile zachodnioukraińskich ikonostasów barokowych z okresu od końca XVII po początek wieku XIX zachowało się niemało, o tyle w przypadku obiektów z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego wskazać można tylko dwa zachowane z XVII stulecia – w cerkwi św. Mikołaja w Mohylewie (1669–1672, tworzący jeden zespół z dwoma bocznymi)³⁸ i w soborze Zaśnięcia Matki Boskiej w Żyrowiczach (1676, na miejscu zachowała się jedynie struktura architektoniczna, a ikony są przechowywane w Muzeum Narodowym w Mińsku)³⁹. Z fotografii archiwalnych znane są monumentalne przegrody w cerkwiach Objawienia

Pańskiego w Mohylewie (1636) i w Markowskim Monasterze Trójcy Świętej w Witebsku⁴⁰. W literaturze białoruskiej problematyka ikonostasów nowożytnych omawiana jest zatem głównie na pojedynczych przykładach poleskich z XVIII stulecia – zachowanej *in situ* przegrodzie w cerkwi w Dawidgródku i fragmentach struktury z Szereszowa (Mińsk, Muzeum Kultury Starobiałoruskiej) oraz na rozproszonych ikonach lub fragmentach rzędów, często o cechach ludowych i raczej z wieku XVIII niż XVII⁴¹. Wyjątkowym obiektem z pogranicza Wielkiego Księstwa Litewskiego (choć *de facto* importem z Gdańska) był spalony w 1944 r., lecz znany z licznych fotografii ikonostas w cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy w Supraślu z lat 40. XVII w.⁴², którego zachowanymi relikami są ikony z drzwi diakońskich odnalezione przez ekipę Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce w 2016 r.⁴³ Innym spośród najstarszych podlaskich zabytków omawianego rodzaju, którego

37. Zob. Michał Janocha, „Ikonostasy w cerkwiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku”, *Przegląd Wschodni* 8, nr 4 (2003), s. 903–907; id., „Ewolucja ikonostasu w sztuce cerkiewnej na terenie I Rzeczypospolitej”, *Techne. Seria Nowa*, nr 1 (2018), s. 85–88 (tu najnowszy stan badań). Ikonostas cerkwi Wołoskiej we Lwowie jest jedynym, któremu poświęcono odrębną monografię książkową – pracę Mieczysława Gębarowicza wydaną ostatnio z rękopisu przez Agnieszkę Gronek; zob. Mieczysław Gębarowicz, *Najstarszy ikonostas cerkwi Wołoskiej we Lwowie. Dzieje zabytku oraz jego rola w przemianach malarstwa cerkiewnego i sztuki ukraińskiej*, oprac. Agnieszka Gronek (Wrocław: Ossolineum, 2016); zob. też: Agnieszka Gronek, „O rzędzie Deesis ikonostasu cerkwi Zaśnięcia Matki Boskiej we Lwowie”, w: *Studia o kulturze cerkiewnej w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. Agnieszka Gronek, Alicja Z. Nowak (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019), s. 33–44.

38. Janocha, „Ikonostasy w cerkwiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku”, s. 911; id., „Ewolucja ikonostasu w sztuce cerkiewnej na terenie I Rzeczypospolitej”, s. 91–92.

39. Ostatnio prezentowane: *Ікананіс і алтарны жываніс Беларусі XVI – пачатку XIX стагоддзя*, red. Уладзімір Пракапаў (Мінск: Беларусь, 2021), s. 54–71.

40. Zob. m.in. Janocha, „Ikonostasy w cerkwiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku”, s. 911; id., „Ewolucja ikonostasu w sztuce cerkiewnej na terenie I Rzeczypospolitej”, s. 91–92; por. m.in. Слюнькова, *Монастыри восточной и западной традиций*, il. 107, 129.

41. Zob. m.in. Надежда Ф. Высоцкая, *Иконопись и алтарная живопись Беларуси XII–XVIII веков* (Мінск: Беларусь, 2012); ostatnio zvl. Галіна А. Флікоп-Світа, *Іканастасы і алтары грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII – першай трэці XIX ст. З электронным дадаткам* (Мінск: Беларуская навука, 2021), s. 60–202. Autorka gruntownie omawia programy i formy ikonostasów unickich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (głównie w granicach dzisiejszej Białorusi), lecz niemal wyłącznie na podstawie pojedynczych ikon, drzwi królewskich i diakońskich.

42. Z obfitej literatury zob. m.in. Joanna Tomalska, „Ikonostas supraski: problem atrybucji”, w: *Studia o kulturze cerkiewnej dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. Agnieszka Gronek, Alicja Z. Nowak (Kraków: Wydawnictwo „scriptum” Tomasz Sekunda, 2016), s. 43–60; Radosław Dobrowolski, „Losy ikonostasu z cerkwi Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie w Supraślu (1640–1940)”, *Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu*, t. 9 (2021), s. 77–101.

43. *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 3: *Powiat białostocki*, red. Marcin Zgliński, Katarzyna Kolendo-Korczyk, oprac. Katarzyna Kolendo-Korczyk, Zbigniew Michalczyk, Anna Oleńska, Dorota Piramidowicz,

wygląd znany wyłącznie ze zdjęcia z początku XX w., był ikonostas cerkwi Przemienienia Pańskiego w Drohiczynie (koniec XVII w.?) przeniesiony do tamtejszej kaplicy cmentarnej św. Anastazji (rozebrana w 1915 r.)⁴⁴. Najwcześniejsze istniejące przegrody na omawianym terenie przetrwały jedynie fragmentarycznie, połączone z elementami z XIX w. Są to ikonostasy bielskich cerkwi Narodzenia Matki Boskiej (konstrukcja dolnego rzędu i drzwi królewskie, zapewne z 2. ćwierci XVIII w.)⁴⁵ i Michała Archanioła (wtórnie w cerkwi parafialnej w Augustowie koło Bielska Podlaskiego, zapewne 3.–4. ćwierć XVIII w., konstrukcja drugiego rzędu i carskie wrota z XIX w.?)⁴⁶.

Mówiąc o najstarszych pojedynczych reliktach podlaskich ikonostasów, trzeba po raz kolejny przywołać położone około 10 km od Nowoberezowa Czyże, gdzie jeszcze w 1963 r. odnotowano dwie ikony z rzędu apostołskiego przegrody z XVII w. Nie należy w nich widzieć bezpośrednich analogii stylistycznych dla fragmentów zabytku nowoberezowskiego, choć stanowią dla niego wymowny kontekst. Jedną z nich – przedstawienie św. św. Jana Ewangelisty i Szymona – trafiła do Muzeum Ikon w Supraślu, gdzie jest jednym z ważniejszych eksponatów⁴⁷ (il. 29). Druga, niepublikowana, zaginęła lub spłonęła w czasie pożaru cerkwi

w 1984 r., a jej wygląd znany jedynie ze zdjęcia archiwalnego (il. 30)⁴⁸. Powyższy przegląd najstarszych ikonostasów, zwłaszcza z terenów Podlasia i dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także przykład przywołanych tu ikon czyżewskich potwierdza, jak doniosłego odkrycia udało się dokonać w Nowoberezowie. Na wskazanych obszarach nie ma analogii dla odnalezionych fragmentów ikonostasu (stanowiących ok. 60% oryginalnej substancji). Konsekwencją tego stanu rzeczy są podnoszone wyżej trudności w precyzyjnym datowaniu zabytku. Mamy do czynienia z jedynym przykładem (nie wiemy nawet, czy reprezentatywnym), jak mogła na tych terenach wyglądać przegroda w parafialnej świątyni unickiej w XVII w. Również na dawnych ziemiach Rusi Koronnej, gdzie barokowych sprzętów tego rodzaju przetrwało znacznie więcej, tylko nieliczne zabytki pochodzą z 2. lub 3. ćwierci XVII stulecia. Być może dalsze badania pozwolą na określenie kręgu, w którym nowoberezowska przegroda została wykonana, natomiast obecnie najważniejsze jest zapewnienie jej ochrony konserwatorskiej. Instytucją, która, w naszym przekonaniu, powinna zabiegać o pozyskanie omówionego zespołu, jest Muzeum Ikon w Supraślu.

Katarzyna Uchowicz, Marcin Zgliński (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016), s. XLIX, 200, 252; Katarzyna Kolendo-Korczak, Zbigniew Michalczyk, Marcin Zgliński, „W sprawie odnalezienia w Topilcu reliktyw ikonostasu cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu”, *Biuletyn Historii Sztuki* 80, nr 2 (2018), s. 401–405. Obiekty zostały zakupione przez Muzeum Ikon w Supraślu, poddano je konserwacji i stały się przedmiotem dalszych badań; zob. Zbigniew Michalczyk, Ewa Zalewska, „Odnalezione przez ekipę KZSP ikony z supraskiego ikonostasu pw. Zwiastowania NMP zakupione przez Muzeum Ikon w Supraślu. Otwarcie nowej ekspozycji”, *Biuletyn Historii Sztuki* 81, nr 2 (2019), s. 343–346; Ewa Zalewska, „XVII-wieczne ikony Michała Archanioła i Aarona Arcykapłana ze zbiorów Muzeum Ikon w Supraślu. Komunikat”, *Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu*, t. 9 (2021), s. 102–118.

44. Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 113–114, il. 33.

45. *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa, t. 12: Województwo podlaskie (białostockie), z. 4: Powiat bielski*, red. Marcin Zgliński, oprac. Zbigniew Michalczyk, Dorota Piramidowicz, Katarzyna Uchowicz, Marcin Zgliński (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019), s. 34, il. 232, 346. Drzwi królewskie i dekoracja snycerska mogły być dziełem warsztatu, który wykonał wspomniane elementy wyposażenia cerkwi w Czyżach i Nowoberezowie, na co wskazuje zastosowanie zbliżonej we wszystkich przypadkach ornamentyki.

46. *Ibid.*, s. 6–7, il. 335, 591–597, 616–622; Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875*, s. 114–119.

47. Aneta Jurgilewicz-Stępień, „Ikony z przegród ołtarzowych cerkwi podlaskiej w Czyżach – w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu”, *Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu*, t. 9 (2021), s. 134–135, il. na s. 133.

48. NID, Dział Zabytków Ruchomych, karta nr 24424, *Czyże, ikona Św. św. Piotr i Paweł*, oprac. Maria Woźniak, 1963. Identyfikacja św. Piotra zapewne błędna.

Katalog fragmentów ikonostasu odnalezionych podczas inwentaryzacji w cerkwi św. Jana Teologa w Nowoberezowie (kolejność od strony lewej do prawej)

A. RZĄD IKON NAMIESTNYCH

1. **Michał Archanioł, drzwi diakońskie**; 175 × 78 cm (rama). Drobne ubytki warstwy malarskiej w dolnej i lewej partii przedstawienia. Pionowe pęknięcie wzdłuż styku desek. Na odwrocie elementy zawiasów oraz wyryty w drewnie napis: „МИХАИ[Λ]”. Il. 10–11.
2. **Św. św. Włodzimierz, Borys i Gleb**; 132 × 135 cm (rama). Destrukt z zachowanym wąskim pasem warstwy malarskiej w połowie wysokości. Rama niekompletna z pęknięciem w prawym górnym rogu. Widoczne fragmenty pierwotnej polichromii oraz ślady po niezachowanych kaboszonach. Nieczytelne ślady napisów ołówkiem lub węglem na odwrocie. W przeciwieństwie do pozostałych zachowanych fragmentów ikonostasu deski w układzie horyzontalnym. Il. 16.
3. **Matka Boska z Dzieciątkiem**; 99 × 65 cm (ikona). Ikona przemalowana przed 1963 r. Ekspozowana we współczesnej ramie na ścianie nawy. Il. 15a.
4. **Okład**; 91 × 65 cm. Malowany na płótnie o silnie spękanej, grubej warstwie gruntu gipsowego. Odwrocie podklejone skrawkami papieru, m.in. urywkiem listu ks. Maliszewskiego (?), datowanego w Klejnikach 9 czerwca 1760 r., i kartą z „Wiadomości Uprzywilejowanych Warszawskich” z 23 września 1761 r. Il. 15b–c.
5. **Drzwi królewskie**; 183 × 52 cm (skrzydło). Ornamentalna ażurowa struktura snycerska z licznymi ubytkami. Zachowane resztki gruntu i warstwy malarskiej na sześciu wplecionych w stylizowaną wić roślinną medalionach (pierwotnie z przedstawieniami ewangelistów i Zwiastowania). Na odwrocie zachowane elementy zawiasów. Il. 19.
6. **Zwiastowanie**; 120 × 87 cm (rama); 96 × 62 cm (ikona). Zachowane partie malarskie w postaci dwóch pionowych pasów w lewej oraz prawej części przedstawienia. Po lewej widoczne oko, fragment skrzydła oraz dłoń Archanioła Gabriela z gałązką lilii. Po prawej czytelna postać Marii w nimbie oraz zarysy baldachimu i architektury w tle. Rama niemal całkowicie

zniszczona z wyjątkiem prawej krawędzi. Na odwrocie nieczytelne ślady napisów ołówkiem lub węglem oraz niewielkie plamy błękitnej farby. Il. 14.

7. **Św. Jan Ewangelista (Teolog)**; 119 × 89 cm (rama). Destrukt z nielicznymi zachowanymi fragmentami warstwy malarskiej. Widoczne: część twarzy, skrawki księgi, szat oraz ogólny zarys postaci i nimbu. Rama niemal całkowicie zniszczona z pojedynczymi rautami, resztkami ornamentów oraz gwoździami. Il. 13.

B. RZĄD APOSTOŁÓW

8. **Św. Tomasz**; 138 × 117 cm (rama); 100 × 49 cm (ikona). Ubytki warstwy malarskiej przy lewej krawędzi przedstawienia (zwłaszcza u dołu). Rama z poziomymi elementami konstrukcji sąsiedniej (prawej) kwatery. Na odwrocie widoczne łączenia ciesielskie oraz gwoździe w górnej części. Il. 5.
9. **Apostoł**; 101 × 37 cm (ikona). Deska z resztkami gruntu, identyfikacja przynależności do rzędu apostołów na podstawie wymiarów. Il. 9e.
10. **Apostoł ze zwojem**; 102 × 41,5 cm (ikona). Drobne ubytki warstwy malarskiej w prawym dolnym rogu przedstawienia. Pionowe pęknięcie przecina twarz, prawe oko i dłoń apostoła. Il. 8a.
11. **Apostoł, ikona z fragmentem ramy**; 116 × 60 cm (rama); 100 × 46,5 cm (ikona). Destrukt o niewielkich fragmentach zachowanej warstwy malarskiej zanieczyszczonej w stopniu uniemożliwiającym identyfikację przedstawienia. Rama w dużym stopniu zniszczona, pozbawiona pilastrów. Zachowany wykrój arkady oraz gzyms i kapitele. Il. 9f.
12. **Deesis**; 133 × 95 cm (ikona). Warstwa malarska zachowana jedynie w środkowej części przedstawienia, gdzie jest ukazana postać tronującego Chrystusa trzymającego otwartą księgę z częściowo czytelnym napisem. Po lewej stronie widoczne dłonie oraz fragmenty szat i twarzy Marii, a także zarys postaci anioła, jego nimbu i fragmentu dłoni. Ikona malowana na trzech deskach, które mimo widocznych połączeń ciesielskich uległy rozsunięciu. Deski silnie uszkodzone przy krawędziach zewnętrznych. Przy lewej krawędzi na wysokości nimbu gwoździe. Na odwrocie w prawym dolnym rogu pakuły. Il. 12.

13. **Św. Paweł i dwóch ewangelistów (?)**; 138 × 148 cm (rama); 100 × 47 cm (poszczególne ikony). Ikona św. Pawła z dużymi ubytkami warstwy malarskiej i gruntu; w partii twarzy widoczna jedynie jej dolna część. Przy dolnej krawędzi przedstawienia napis fundatorski: „СЕЙ ОБРАЗЪ / ПО[С]ТАВИЛЪ СТЕФАН / МОРОЗОВИЧЪ ЗА ѠПВИЩЕНІЄ ГРЪХО[В]”. W pozostałych dwóch ikonach tylko niewielkie ubytki w prawej części przedstawień. Brak skrajnego lewego pilastra rama, a skrajny prawy zachowany w połowie. Dobrze widoczne ornamente malowane poniżej ikon. Napisy ponad ikonami nieczytelne, jedynie ponad centralnym przedstawieniem zarys liter, zapewne: „С АП [...]”. Na odwrocie w miejscu odpowiadającym pilastrom wypisane ołówkiem lub węglem cyfry „3” i „4”. Il. 3.

14. **Apostoł z księgą i zwojem**; 102 × 38 cm (ikona). Fragment deski przy lewej krawędzi ułamany. Znaczne ubytki warstwy malarskiej przy wszystkich pozostałych krawędziach przedstawienia. Wymagające pilnej interwencji konserwatorskiej ubytki w środkowej partii twarzy. Il. 7b.

15. **Apostoł ze zwojem**; 102,5 × 40,5 cm (ikona). Drobne ubytki warstwy malarskiej przy prawej i dolnej krawędzi przedstawienia. Il. 8b.

16. **Św. Filip**; 137 × 101 cm (rama); 100 × 34 cm (ikona). Niewielkie ubytki warstwy malarskiej w partiach tła oraz u dołu przedstawienia. Rama z poziomymi elementami konstrukcji sąsiedniej (lewej) kwatery. Znajdujące się na obramieniu u dołu motywy ornamentalne dobrze widoczne. Na odwrocie łączenia ciesielskie oraz gwoździe. Il. 6.

C. RZĄD PROROKÓW I PATRIARCHÓW

17. **Elizeusz, Daniel, Gedeon**; 120 × 184 cm (rama); 83 × 41 cm (ikony). We wszystkich przedstawieniach ubytki warstwy malarskiej przede wszystkim w partiach tła. W przypadku Elizeusza również w obrębie

twarzy. Na przedstawieniach dobrze widoczne napisy i atrybuty pozwalające na identyfikację proroków. Rama w dużej mierze zachowana – z wyjątkiem górnej partii belkowania, gdzie brakuje znacznych fragmentów gzymsu. Na fryzie, nad ikoną Gedeona, pozostałości napisu: „С. ПРО[РО]КЪ ГЕД[ЕОН]”. Malowane ornamente poniżej ikon widoczne, choć z licznymi ubytkami. Na odwrocie nieczytelne odręczne napisy białą farbą. Il. 2.

18. **Król Dawid**; 112 × 130 cm (rama); 86 × 41 cm (ikona). Znaczne ubytki warstwy malarskiej przy wszystkich krawędziach. Rama z poziomymi elementami konstrukcji obu sąsiednich kwatery. W dolnych ich partiach zachowane malowane motywy ornamentalne. Na fryzie, w jego części ponad niezachowaną ikoną po prawej stronie, nieczytelny fragment napisu. Il. 4.

19. **Jeremiasz, Jakub, Habakuk**; 120 × 169 cm (rama); 86 × 49 cm (ikony). Na ikonie Jeremiasza, w jej prawym dolnym rogu, przedstawienie pary klęczących fundatorów z częściowo zachowanym napisem: „[...]ХЪ ИЗЪ / ЖЕНОЮ СВОЕЮ НАД[...]”. Pod ikonami motywy ornamentalne. Nad ikonami kolejno podpisy: „С. ПРО[РО]КЪ ЄРЕМИА”, „С. ПРО[РО]КЪ [И]АКОВ”, „С. ПРО[РО]КЪ АВБАК[УМ]”. Na odwrocie widoczne łączenia ciesielskie i gwoździe. Na ikonie Jeremiasza zacieki złotej farby (powstałe w XX w., zapewne w czasie malowania dzwonnów na dzwonnicy) oraz ubytki warstwy malarskiej w lewym dolnym rogu. Il. 1.

20. **Aaron**; 86 × 41 cm (ikona). Deska w lewym dolnym rogu ikony odłamana. Przedstawienie o licznym ubytkach warstwy malarskiej przede wszystkim w partiach tła i lewej dłoni. Zachowane relikty arkady ujmującej przedstawienie proroka. Il. 7a.

21. Pozostałe elementy architektoniczne: rama ikony z rzędu apostołów (cokół, pilaster i fragment belkowania), pilaster, pół pilastra oraz fragment gzymsu z niewielkimi wolutami. Il. 9a–d.

BIBLIOGRAFIA

- Buczyło, Andrzej. „Berezowo”. W: *Słownik historyczno-geograficzny województwa podlaskiego w średniowieczu*, z. 1: A – Bojanka, opracowanie Andrzej Buczyło, Tomasz Jaszczółt, 48–49. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2021.
- Buczyło, Andrzej. „Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795”. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, 2014.
- Czyżewski, Krzysztof, i Marek Walczak. *Jacob Mertens i malarstwo krakowskie około roku 1600*. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki, 2022.
- Dobrowolski, Radosław. „Losy ikonostasu z cerkwi Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie w Supraślu (1640–1940)”. *Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu*, t. 9 (2021): 77–101.
- Dybek, Dariusz. „Z kart kronik do żywotów świętych – Borys i Gleb w literaturze staropolskiej”. *Pamiętnik Literacki* 84, nr 3–4 (1993): 5–16.
- Flikop-Svita, Halina A. *Ikanastasy i altary breka-katalitskikh khramaw Byelarusi XVII – pyershay tretsi XIX st. Z eleyenonnymy dadatkam*. Minsk: Byelaruskaya navuka, 2021.
- Gerlach, Jan. *Chłopi w obronie Rzeczypospolitej – studium o piechocie wybranieckiej*. Lwów: Spółdzielnia Wydawnicza „Wies”, 1939.
- Gębarowicz, Mieczysław. *Najstarszy ikonostas cerkwi Wołoskiej we Lwowie. Dzieje zabytku oraz jego rola w przemianach malarstwa cerkiewnego i sztuki ukraińskiej*. Opracowanie Agnieszka Gronek. Wrocław: Ossolineum, 2016.
- Gronek, Agnieszka. „O rządzie Deesis ikonostasu cerkwi Zaśnięcia Matki Boskiej we Lwowie”. W: *Studia o kulturze cerkiewnej w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, redakcja Agnieszka Gronek, Alicja Z. Nowak, 33–44. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019.
- Ikanapis i altarny zhyvapis Byelarusi XVI – pachatku XIX stahoddzha*. Redakcja Uladzimir Prakaptsow. Minsk: Byelarus’, 2021.
- Janocha, Michał. „Ewolucja ikonostasu w sztuce cerkiewnej na terenie I Rzeczypospolitej”. *Techne. Seria Nowa*, nr 1 (2018): 79–106.
- Janocha, Michał. „Ikonostasy w cerkwiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku”. *Przegląd Wschodni* 8, nr 4 (2003): 897–921.
- Janocha, Michał. *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu*. Warszawa: Neriton, 2001.
- Jurgilewicz-Stępień, Aneta. „Ikony z przegród ołtarzowych cerkwi podlaskiej w Czyżach – w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu”. *Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu*, t. 9 (2021): 128–142.
- Jurgilewicz-Stępień, Aneta. „Podlaski ikonostas cerkwi Zaśnięcia Bogarodzicy w Czyżach jako przykład przegrody unickiej”. *Ikonosfera. Zeszyty Muzealne*, t. 6 (2017): 64–82.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 3: *Powiat białostocki*. Redakcja Marcin Zgliński, Katarzyna Kolendo-Korczak, opracowanie Katarzyna Kolendo-Korczak, Zbigniew Michalczyk, Anna Oleńska, Dorota Piramidowicz, Katarzyna Uchowicz, Marcin Zgliński. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski*. Redakcja Marcin Zgliński, opracowanie Zbigniew Michalczyk, Dorota Piramidowicz, Katarzyna Uchowicz, Marcin Zgliński. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2019.
- Knoben, Ursula. „Vladimir von Kiev”. W: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 8, 583–584. Rom: Herder, 1971.
- Kolendo-Korczak, Katarzyna, Zbigniew Michalczyk, i Marcin Zgliński. „W sprawie odnalezienia w Topilcu relikwii ikonostasu cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu”. *Biuletyn Historii Sztuki* 80, nr 2 (2018): 401–405.
- Kruk, Mirosław P. „«Deisus dawną zwyczajną robotą y malowaniem» – kilka uwag na marginesie inwentarzy cerkiewnych”. W: *Ars Graeca – Ars Latina. Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej Bryzek*, redakcja Wojciech Bałus et al., 207–230. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001.
- Kułąk, Aneta. „Ołtarz czy ikonostas? O wyposażeniu podlaskich cerkwi na początku XVIII wieku”. W: *Śladami unii brzeskiej*, redakcja Radosław Dobrowolski, Mariusz Zemło, 577–586. Lublin–Supraśl: Wydawnictwo KUL, 2010.
- Kułąk, Aneta. „Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875. Przemiany w architekturze i wyposażeniu wnętrza”. Rozprawa doktorska, Instytut Sztuki PAN, 2022, mps.
- Kuprianowicz, Grzegorz, i Mikołaj Roszczenko. *Cerkiew prawosławna Przemienienia Pańskiego w Lublinie*. Lublin: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, 1993.
- Matus, Irena. „Restytucja ikonostasów w cerkwiach unickich w Obwodzie Białostockim”. *Białoruska Białostocka* 3 (2011): 325–344.
- Matus, Irena. *Schylek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2013.

- Michalczyk, Zbigniew, i Ewa Zalewska. „Odnaleziona przez ekipę KZSP ikona z supraskiego ikonostasu pw. Zwiastowania NMP zakupiona przez Muzeum Ikon w Supraślu. Otwarcie nowej ekspozycji”. *Biuletyn Historii Sztuki* 81, nr 2 (2019): 343–346.
- Musin, Aleksander. „Zabytki Supraśla w Sankt Petersburgu. Materiały dotyczące historii i konserwacji cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy (1907–1910) w Archiwum Cesarskiej Komisji Archeologicznej”. W: *Freski supraskie. Relikty XVI-wiecznego malarstwa postbizantyńskiego w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu*, redakcja Adam Ruta, 14–81. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku, 2019.
- Myslivec, Josef. „Boris und Gleb (getauft: Roman und David)”. W: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 5, 437–441. Rom: Herder, 1971.
- „Osvyashcheniye tserkvi”. *Litovskiyeparkhiyal'nyye vedomosti*, nr 41 (1883): 363.
- Rafacz, Józef. „Stanowisko wybrańców w dawnej Polsce”. *Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział II Nauk Historycznych, Społecznych i Filozoficznych* 32, z. 1–3 (1939): 7–14.
- Seniuk, Bronisław Miron. „O niezachowanych ikonostasach z greckokatolickich cerkwi oficjału brzeskiego diecezji włodzimierskiej. Kilka schematów ikonograficznych”. W: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku*, redakcja Jarosław Giemza, 381–393. Łańcut: Muzeum – Zamek w Łańcutcie, 2003.
- Seniuk, Bronisław Miron. „Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych eparchii włodzimierskiej”. W: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, redakcja Stanisław Stępień, 309–346. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2000.
- Slyun'kova, Inessa N. *Monastyri vostochnoy i zapadnoy traditsiy. Naslediye arkhitektury Belarusi*. Moskwa: Progress-Traditsiya, 2002.
- Sosna, Grzegorz. „Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej”. *Elpis* 2, nr 3 (2000): 7–431.
- Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*. Redakcja Krzysztof Chłapowski, t. 10: *Sumariusz księgi MK 180 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie z lat 1633–1635, kanclerstwa Jakuba Zadzika*. Opracowanie Wojciech Krawczuk. Kraków: Historia Jagellonica, 2018.
- Sygowski, Paweł. „Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryły z lat 1759–1762”. W: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, redakcja Stanisław Stępień, 233–285. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2000.
- Tomalska, Joanna. „Ikonostas supraski: problem atrybucji”. W: *Studia o kulturze cerkiewnej dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, redakcja Agnieszka Groniek, Alicja Z. Nowak, 43–60. Kraków: Wydawnictwo „scriptum” Tomasz Sekunda, 2016.
- Troc-Sosna, Antonina, i Grzegorz Sosna. *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV–XX wieku. Zbiór materiałów. Diecezja warszawsko-bielska i białostocko-gdańska*. Białystok: Orthdruk, 2004.
- Ukrayins'kyi portret XVI–XVIII stolit'. Natsional'nyy khudozhniy muzey Ukrainy. Katalog-al'bom*. Opracowanie Halyna Byelikova, Larysa Chlenova. Kyiv: Artaniya Nova, 2006.
- Wiadomości Uprzywilejowane Warszawskie*, nr 38 (23 września), 1761.
- Vysotskaya, Nadezhda F. *Ikonopis' i altarnaya zhivopis' Belarusi XII–XVIII vekov*. Minsk: Belarus', 2021.
- Zalewska, Ewa. „XVII-wieczne ikony Michała Archaniola i Aarona Arcykapłana ze zbiorów Muzeum Ikon w Supraślu. Komunikat”. *Ikonosfera. Zeszyty Muzeum Ikon w Supraślu*, t. 9 (2021): 102–118.

SUMMARY

A 17th-Century Iconostasis in the Orthodox Church of St John the Theologian in Nowoberezowo. A Discovery by the Catalogue of the Monuments of Art in Poland by Piotr Jamski, Zbigniew Michalczyk, Jan Nowicki

The article discusses the large sections of a 17th-century iconostasis hitherto unknown to scholars and the conservation services, which have been discovered in the attic of the filial Orthodox church of St John the Theologian in Nowoberezowo (Hajnówka district). It is the earliest extant iconostasis in the Podlachia region and most probably one of the oldest in the lands of the former Commonwealth

of Poland and Lithuania. Its discovery was made during inventorying procedures carried out by the Catalogue of the Monuments of Art in Poland.

The Uniate parish in the royal village of Nowoberezowo was founded by King Sigismund III and his wife Constance of Austria in 1617, and the original church was built most probably ca. 1618. In 1771, Izabela Branicka née Poniatowska founded a new church, built of timber, close by, and the old furnishings were moved there. The earliest church building was demolished in the early 1870s and a masonry parish church of the Ascension of Jesus Christ was built on its site in 1873–1876. The building of 1771 became the filial church and has retained this rank to this day. During inventorying procedures carried out by the team: Piotr Jamski, Zbigniew Michalczyk, Jan Nowicki, seventeen stylistically homogeneous sections of a four-tier polychrome iconostasis were found, with icons painted in tempera on boards, as well as the royal doors carved in wood, four ornamental elements, and a *riza* (revetment) for a Hodegetria icon, made of a painted, gilt and silvered plaster on a canvas support (after 1761). The *riza* once decorated the icon of the Virgin and Child which also belonged to this set; entirely repainted before 1963, it is now located in the nave of the church.

One of the icons bears portraits of the founders and indistinct remnants of an inscription; another contains information that it was founded by Stefan Morozowicz. The founder may have been linked with the village headman (*sołtys*) Ivan Moroz, whose gift, made in 1617, was the land on which the church was built. It is not impossible that Stefan Morozowicz was the same person as Stefan Moroz, a soldier of peasant infantry recruited from the royal estates, who possessed a one *włóka* tract of land in the neighbouring Stare Berezowo based on a 1650 privilege of King John Casimir (a record in *Lustracja starostwa bielskiego*). These paintings represent a relatively good quality of workmanship; their stylistics, however, is closer to the Western tradition than the Uniate Church art and brings to mind early 17th-century paintings, as does the Mannerist ornamentation in the sections made of carved wood. Allowing for the backwardness of forms, not impossible in provincial areas, we cautiously date the discovered elements to the second quarter of the 17th century; this seems logical in relation to the period of the church's foundation (however, we also consider moving the posed dating to the third quarter of the century).

A comparison of the discovered elements with the records of church visitations from the years 1727, 1759 and 1784 has made it possible to carry out an iconographic identification of the heavily damaged elements and the icons that are now lost, as well as to trace the transformations in the structure of the iconostasis in the course of the 18th century (e.g. the change of the royal doors to late-Baroque ones, mounted in the existing iconostasis from ca. 1883). It also enabled us to propose two reconstructions of the iconostasis: one reflecting its condition ca. 1727 and the other as the iconostasis appeared after its transfer to the new church in 1771, when the sovereign tier was widened in order to adjust it to the new space. The screen most probably remained in the church until ca. 1883.

The object, which is preserved in ca. 60 percent, finds no analogy in Podlachia or in the neighbouring Belarus (in the Polish lands partitioned by Russia, the majority of Uniate iconostases was destroyed in the 19th century). Even in the lands

of the former Crown Ruthenia, where Baroque furnishings of this kind survived in much larger quantities, few extant objects date from the second or third quarter of the 17th century. Perhaps further research will make it possible to determine the artistic circle that produced the Nowoberezowo screen; however, at the current moment the most important issues are to provide it with appropriate conservation and to introduce it into the scholarly circulation.

BIOGRAPHICAL NOTES

Piotr Jamski is a graduate of the Institute of Art History at the University of Warsaw, since 1995 employed at the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences. He is interested in European art of the 17th century, with special focus on the links between Italy and Poland with regard to architecture and sculpture of this period. His scholarly interests include also the cultural heritage of the eastern lands of the Commonwealth of Poland and Lithuania, the history of historical monument protection in Poland, and photography. He conducts research into bell-founding and campanology. He has been producing photographic documentation of cultural heritage for 30 years now, also during fieldwork for the Catalogue of the Monuments of Art in Poland.

Zbigniew Michalczyk is a graduate of the Institute of Art History at the University of Warsaw, since 2007 an assistant professor at the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, from the very beginning at the Catalogue of the Monuments of Art in Poland; since 2018 a professor of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences. His research interests focus mainly on 17th- to 19th-century painting and graphic art, social functioning of artists in Central Europe, and the beginnings of the academic education of artists. He is also involved in inventorying monuments of art in the eastern lands of the Commonwealth of Poland and Lithuania.

Jan Maciej Nowicki is a graduate of the Institute of Art History and Centre for Europe at the University of Warsaw, a postgraduate student at the Faculty of Culture and Arts, University of Warsaw. Since 2022, a specialist at the Catalogue of the Monuments of Art in Poland at the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences. In his research, he investigates the issues of the reception of medieval architecture in later periods, the art and culture of the 19th and early 20th century, Gothic architecture, and the monuments of art in Mazovia.

NOTY BIOGRAFICZNE

Piotr Jamski – absolwent Instytutu Historii Sztuki UW, od 1995 r. zatrudniony w IS PAN. Zajmuje się sztuką europejską XVII w., ze szczególnym uwzględnieniem związków włosko-polskich w obszarze architektury i rzeźby tego czasu. W polu

jego zainteresowań jest także dziedzictwo kulturowe wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej, historia ochrony zabytków na ziemiach polskich oraz dzieje fotografii. W ramach Pracowni Kampanologicznej prowadzi badania dotyczące ludwisarstwa. Od 30 lat wykonuje dokumentację fotograficzną dziedzictwa kulturowego, m.in. w trakcie prac terenowych Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce.

Zbigniew Michalczyk – absolwent Instytutu Historii Sztuki UW, od 2007 r. adiunkt w IS PAN, od początku w Pracowni Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, od 2018 r. profesor IS PAN. Zainteresowania badawcze koncentruje głównie na problematyce malarstwa i grafiki XVII–XIX w., społecznego funkcjonowania artystów w Europie Środkowej oraz początków ich akademickiego kształcenia. Zajmuje się również inwentaryzacją zabytków na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.

Jan Maciej Nowicki – absolwent Instytutu Historii Sztuki oraz Centrum Europejskiego UW, doktorant na Wydziale Nauk o Kulturze i Sztuce UW. Od 2022 r. specjalista w Pracowni Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce IS PAN. W swoich badaniach podejmuje tematykę recepcji architektury średniowiecznej w epokach późniejszych, sztuki i kultury XIX i początku XX w., architektury gotyckiej oraz zabytków Mazowsza.